



מכון ירושלים לחקר ישראל

פמיניזם בהיכל

נשות הכותל ומאבקן בסטטוס-קוו

ניתוח הסכסוך וחלופות להסדרי-תפילה חדשים
בכותל המערבי

יצחק רייטר



מכון ירושלים לחקר ישראל

פמיניזם בהיכל:

נשות הכותל ומאבקן בסטטוס-קוו

ניתוח הסכסוך וחלופות להסדרי-תפילה חדשים בכותל המערבי

יצחק רייטר

2016

מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל מס' 450

פמיניזם בהיכל: נשות הכותל ומאבקן בסטטוס-קוו
ניתוח הסכסוך וחלופות להסדרי-תפילה חדשים בכותל המערבי

יצחק רייטר

עריכת לשון: שלמה ארד
הבאה לדפוס: חמוטל אפל
עימוד: אסתי ביהם

© 2016, מכון ירושלים לחקר ישראל
בית חי אלישר
רח' רד"ק 20, ירושלים 9218604

© 2016, The Jerusalem Institute for Israel Studies
The Hay Elyachar House
20 Radak St. 9218604 Jerusalem

<http://www.jiis.org>
<http://www.jiis.org.il>
E-mail: machon@jiis.org.il

תוכן העניינים

5	הקדמה
6	על המחבר
7	מבוא
17	הסוגיות שבמחלוקת ו'מנהג המקום' בכותל המערבי
18	תפילת נשים בכותל המערבי ושאלת ההפרדה במחיצה
19	האם הכותל הוא גם בית-כנסת?
19	האם 'מנהג המקום' מתקבע על פי רוב המתפללים?
20	מעמדו הלאומי-ממלכתי של הכותל
21	דרגות הקדושה של סביבת הכותל
23	האתגר המהפכני של נשות הכותל
31	המאבק בזירה הציבורית והמשפטית
55	השחקנים, האינטרסים ואסטרטגיות הפעולה בסכסוך
55	דרכי הפעולה של נשות הכותל
63	התנועה הרפורמית
66	התנועה המסורתית
66	רשות העתיקות
67	החילונים
67	הממונה על הכותל
71	ממשלת-ישראל
73	מה חולל את השינוי? הערכת אסטרטגיות הפעולה
75	הכותל החדש – מתווה שרנסקי ומנדלבליט
85	ההשלכות על הסדרי הסטטוס-קוו

- 87 **חלופות לפתרון הסכסוך**
- 88 חלופה ראשונה: הרחבת המרחב הקדוש
- 89 חלופה שנייה: הקצבה מתונה והדרגתית של המרחב הקדוש
- 89 חלופה שלישית: חלוקה מרחבית גמישה של רחבת הכותל ההיסטורית
- 90 חלופה רביעית: תפילה פלורליסטית ברחבה העליונה
- 91 חלופה חמישית: חלוקת-זמנים
- 93 **נספח 1: התגבשות 'מנהג המקום' האורתודוכסי בכותל המערבי**
- 103 **נספח 2: האם הכותל הוא בית-כנסת?**
- 105 **ביבליוגרפיה**

הקדמה¹

המחקר על מאבקן של נשות הכותל נהגה במסגרת ספר מקיף שהמחבר כותב על פתרון סכסוכים במקומות קדושים בארץ. הסכסוך הנחקר כאן הוא אחד מתוך 14 המקרים המנותחים בספר. סוגיית נשות הכותל חשובה למחקר משלוש סיבות מרכזיות:

◀ נשות הכותל הצליחו להשיג הכרה משפטית וממשלתית בשינוי הסטטוס-קוו ולהתפלל כמנהגן במקום הקדושה המרכזי לעם היהודי. לכך יכולות להיות השלכות על מקומות אחרים שבהם הסטטוס-קוו מונע סכסוכים בין גורמים הגמוניים לבין קבוצות מיעוט. הכרה משפטית וממשלתית בשינוי במקום אחד עשויה להוביל לשרשרת דרישות במקומות אחרים, ולכך עשויות להיות השלכות שלא ניתן להפריז בחשיבותן, כמו למשל מימוש זכותם של יהודים להתפלל על הר-הבית;

◀ הצלחתה של קבוצת-נשים קטנה לשנות את הסטטוס-קוו ההגמוני האורתודוכסי במקום בו פעלו לפניו, בהצלחה פחותה, שתי תנועות וזרמים יהודיים, מצדיקה מחקר שיסביר את התופעה. הבנת גורמיה של הצלחה זו תסייע למעצבי-מדיניות ולציבור הרחב לגבש עמדה שתמנע פריצת סכסוכים, ומעת שפרצו – להפעיל כלים מתאימים כדי לנהלם ולפתור אותם;

◀ תוצאה מרכזית וחשובה שהוליד מאבקן של נשות הכותל היא החלטתו של ראש הממשלה לשנות את צביונו של הכותל המערבי באופן דרמטי, להכפיל את אורך הרחבה שלרגליו תוך פגיעה בגן ארכיאולוגי חשוב ולהקצות בה מקום לנשות הכותל ולזרמים שאינם אורתודוכסיים. למרות חשיבות העניין המשא ומתן לגביו מתנהל הרחק מן העין הציבורית ולכן לא מתקיים דיון פתוח בחלופות השונות לפתרונו, כנהוג בחברה דמוקרטית המתמודדת עם זהותה התרבותית.

בסוף חיבור זה מוצגות חלופות לפתרון הסכסוך הפנים-יהודי על צביון הכותל ועל מנהג המקום השורר בו.

¹ תודתי למיטל רגב שהשתתפה במחקר זה ועזרה רבות בהכנתו. המחקר שנערך במסגרת מכון ירושלים לחקר ישראל הוא הרחבת פרק אחד מתוך מחקר מקיף יותר תחת הכותרת "מקומות קדושים משותפים בארץ-ישראל: בין אלימות לסובלנות בהיבט השוואתי" אשר מומן על ידי הקרן הלאומית למדע (מסי 967/12). המחבר מודה לקרן על התמיכה הנדיבה ולרשות המחקר של המכללה האקדמית אשקלון שאישרה את ההצעה.

על המחבר

יצחק רייטר הוא פרופסור ללימודי האסלאם, המזרח התיכון וארץ-ישראל. הוא עומד בראש החוג ללימודי ארץ-ישראל במכללה האקדמית אשקלון ומשמש חוקר בכיר במכון ירושלים לחקר ישראל ובמכון טרומן למחקרי שלום באוניברסיטה העברית.

מבוא

ב-24 באפריל 2013 נפל דבר בכותל המערבי. קבוצת נשים דתיות אקטיביסטיות ופמיניסטיות, 'נשות הכותל', הצליחה לשבור את הסטטוס-קוו הפולחני בכותל המערבי, שהוא אתר הקדושה המרכזי ליהודי העולם כולו. שופט בית המשפט המחוזי בירושלים, משה סובל, הוציא מתחת ידו פסק-דין המפרש את החלטת בית המשפט העליון בעניין 'נשות הכותל' וקבע כי בגיץ הכיר, למעשה, בזכותן העקרונית לקיים תפילה כמנהגן בעזרת הנשים שלמרגלות הכותל.² מדובר בשינוי דרמטי: הכרה בזכותן של נשות הכותל לקיים פולחן במקום הקדוש ליהודים, בדרך שרוב המתפללים בו מתנגדים לה נחרצות – תפילה ושירת-הלל של נשים בראש-חודש וקריאה בתורה כשהן עטורות טלית צבעונית ותפילין. בית המשפט השתכנע כי דרכן של נשות הכותל אינה נוגדת את ההלכה היהודית (למעט המשנה לנשיא, השופט מנחם אֶלון)³ ופתח למעשה פתח לפלורליזם פולחני בכותל, הפתוח לכולם. באותה עת סימנו כבר נשות הכותל את השלב הבא במאבקן הפמיניסטי הפנים-דתי – עריכת טקסי בת-מצווה דתיים ושוויוניים בכותל המערבי, כולל קריאה של בנות בתורה. ואכן, באוקטובר 2014 יצאה הקבוצה במסע פרסומי מעל אוטובוסים בירושלים וקראה לציבור לקיים טקסי בת-מצווה בחסותה.⁴ אוטובוסים שנשאו שלטים כאלה חובלו כשעברו בשכונת מאה-שערים, אך חבלה זו שיחקה דווקא לידי נשות הכותל, לאחר שזכתה להדים בתקשורת וחשפה את מאבקן לידיעת הציבור הרחב.

² עמ"י 13-04-23834, מדינת-ישראל נ' ראס ואח', המפרש את בג"ץ 257/89, הופמן נ' הממונה על הכותל המערבי, פ"ד מ"ח (1994) 265 (2).

³ כך הציג המשנה לנשיא בית המשפט העליון מנחם אלון (פרופסור למשפט עברי, שהיה שומר מצוות וקיים אורח-חיים אורתודוכסי) את עמדתו בסוגיית תפילת נשים בכותל: "נשים חייבות בתפילה, אך אין הן חייבות בתפילה בציבור. נשים פטורות מקיום מצוות 'עשה' שהזמן גרמן, היינו, שביצוען תלוי במועד ובזמן קבועים. מי שפטור ממצוות 'עשה' שהזמן גרמה, אינו יכול להימנות עם ההרכב הדרוש והמחייב ליצור מניין של עשרה... קיום תפילה המורכבת מנשים והמתנהלת כולה על-ידי נשים, כפי שנהוג במניין של גברים, נוגד את ההלכה... נשים פטורות מלבישת ציצית ומהתעטפות בטלית, על שום שמצווה זו נמנית עם מצוות 'עשה' שהזמן גרמן, מאחר שהחיוב בה הוא לפרק זמן מוגבל, אך הן מותרות לקיים מצווה זו". בג"ץ 257/89, הופמן נ' הממונה על הכותל המערבי, פ"ד מ"ח (1994) 265 (2).

⁴ נועם (דובל) דביר, "חרדים השחיתו אוטובוסים בשל פרסום נשים", *Ynet*, 20.10.2014, <http://www.ynet.co.il/Ext/Comp/ArticleLayout/CdaArticlePrintPreview/1,2506,L-4582210,00.html>



תמונה 1: 13 באוקטובר, 2014 – נשות הכותל משיקות קמפיין על גבי אוטובוסים ברחבי ירושלים, ראשון מסוגו, המעודד נערות לחגוג טקס בת-מצווה בכותל (צילום: נשות הכותל ופלאש 90/מרים אלסטר)



תמונה 2: "אמא, גם אני רוצה" (צילום: נשות הכותל ופלאש 90/מרים אלסטר)

פסק הדין של השופט סובל הנחית מכה נוספת למעמדו ההגמוני של המסד הדתי האורתודוכסי (והחרדי) בישראל.⁵ עם זאת, כוחם הפוליטי של האורתודוכסים, ובמיוחד של המפלגות החרדיות, לא נחלש אלא עלה (לפחות עד לפילוג בש"ס). מבחינה תיאורטית יש ביכולתם לזיזם חקיקה שתבטל את משמעות פסק-דינו של השופט סובל, אולם ספק אם יזכו בתמיכת מפלגות שאינן דתיות.⁶

מאבקן העיקש של נשות הכותל היה שיקול מרכזי בהחלטתו של יו"ר הסוכנות היהודית נתן שרנסקי להציע מתווה לפתרון המחלוקת בכותל. שרנסקי, אשר מונה לתפקידו על ידי ראש הממשלה בנימין נתניהו בראשית 2014, הודיע באותו חודש בו פורסם פסק-דינו של השופט סובל, כי השיג הסדר עקרוני. הסדר זה, אם ימומש כלשונו, יביא למהפכה של ממש בהסדרי התפילה בכותל המערבי. למרגלות הכותל תוקם רחבת-תפילה שלישית שתישא אופי שוויוני ותהיה זהה בגודלה ובמעמדה לרחבה ההיסטורית שנתונה היום לשליטת האורתודוכסים. למתחם הכותל תהיה כניסה אחת, דרכה

⁵ ברזילי, גד. "התרבות הפוליטית והמשפטית בישראל". בתוך: *מגמות בחברה הישראלית*, כרך 2. עורכים: אפרים יער וזאב שביט, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2003, עמ' 68. ראו גם: בג"ץ 153/87, שקדיאל נ' השר לענייני דתות, פ"ד מ"ב 221(2) ובג"ץ 953/87, פרוז נ' ראש עיריית תל-אביב-יפו, פ"ד מ"ב (2) 309. שינוי נוסף בהגמוניה האורתודוכסית התרחש בשנת 2009, כאשר בג"ץ פסק כי על המדינה לתקצב באופן שוויוני מכוני-גיור שאינם מן הזרם האורתודוכסי. משמעות חשובה לא פחות יש לעובדה שמי שמתגייר שלא על פי הזרם האורתודוכסי יוכל להירשם כיהודי במרשם האוכלוסין; בתוך: ישראל, הכנסת השמונה-עשרה, פרוטוקול מס' 9 מישיבת ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות, ירושלים: ט' בסיוון התשס"ט (1 ביוני 2009). ראו גם סוגיית מינוי הרבנים במועצות הדתיות בעתירה שהגישה עמותת "ברית נאמני תורה ועבודה" נגד הליך בחירת רבני הערים. בג"ץ מתח ביקורת על ההליך וכינה אותו "הליך פוליטי מורכב ומסורבל" שפוגע בכללי המנהל התקין. טענת העמותה היתה שהזרם האורתודוכסי מנצל את כוחו הפוליטי ומתערב בבחירת הרבנים בערים, בעוד שבחירת הרבנים צריכה להיעשות על ידי אזרחי הערים ובאופן דמוקרטי לחלוטין. בתוך: בג"ץ 11585/05, התנועה ליהדות מתקדמת נ' המשרד לקליטת עלייה ואח'. וגם: שיימן, צבי, "בג"ץ מותח ביקורת על הליך בחירת רבני הערים בישראל", *חדשות אתר סרוגים*, 22.11.2012. ראו גם בג"ץ 2430/11, עמותת ברית נאמני תורה ועבודה נ' השר לשירותי דת ואח', תק-על (3) 2644. דוגמה נוספת היא חוק הגיור שהוצע על ידי ח"כ אלעזר שטרן, לפיו הוא מציע להרחיב את הסמכויות לביצוע גיור מבתי הדין האורתודוכסיים לרבני-ערים שונים שיקלו בגיור, כך שלמעשה יוקמו בתי-דין רבניים ברחבי הארץ וכל מתגייר יוכל לבחור היכן הוא מעוניין לעבור את התהליך. המשמעות היא כרסום בכוחם של בתי הדין הרבניים להחליט בנושא הגיור. בנובמבר 2014 הוצעה פשרה לחוק לפיה רק הרבנות הראשית תהיה מוסמכת לאשר את הגיורים. ראו: אדמקר, יקי ונחמיאס, עמרי, "הממשלה אישרה גרסת פשרה של "חוק הגיור", <http://news.walla.co.il/item/2798049>, 2.2.2014. בנוסף, בית משפט לענייני משפחה הוקם בשנת 1995 מכורח חוק בית המשפט לענייני משפחה התשנ"ה 1995 ונתן מענה למקרים של סכסוכים משפחתיים כגון גירושין, אימוץ, הסדרי-ראייה ועוד. בתוך: נבו, "חוק בית המשפט לענייני משפחה: התשנ"ה-1995", http://www.nevo.co.il/law_html/Law01/072_009.htm.

⁶ בריאיון עם ענת הופמן מיום 4.11.2014 היא הביעה סברה שהדבר בהחלט אפשרי, היות ששרת המשפטים ציפי לבני היא שמנעה חקיקה כזו.

יעברו כל באי המקום והתנועות הלא-אורתודוכסיות ישולבו בגוף המנהל את החלקים הפלורליסטיים והממלכתיים של הכותל המערבי.

הדתיים האורתודוכסים, שעל פיהם יישק דבר בכותל המערבי כמו בכל מוסדות הדת היהודית בישראל, רואים במעשיהן של נשות הכותל כמעט "הכנסת צלם להיכל". דרך הפולחן שלהן היא בעיני האורתודוכסים חילול הקודש. בישיבה משותפת לוועדת הפנים והגנת הסביבה ולוועדה לקידום מעמד האישה של הכנסת, אשר התקיימה ב-30 באפריל 2013, אמר ח"כ משה גפני מסיעת "יהדות התורה": "כשאני רואה אישה שבאה לכותל, מניחה תפילין ולובשת טלית – זה פוצע לי את הלב... חילול הקודש רואים בזה, בדבר הכי חמור". החרה החזיק אחריו ח"כ מנחם אליעזר מוזס: "לזייף את היהדות זה יותר גרוע מלשלול את היהדות". שבועות אחדים קודם לכן הופץ בירושלים פשקוויל שקרא לציבור לבוא ולהציל את הכותל, שהיה "למרמס וחילול בידי נשים הנקראות 'נשות הכותל' המבקשות לחלל את הכותל".⁷

על רקע הניגוד החרף בין שתי הדרכים והאמונות, בולט הישגן של נשות הכותל. קבוצה קטנה של עשרות נשים הצליחה במקום בו נכשלו שתי תנועות גדולות – התנועה הרפורמית והתנועה הקונסרבטיבית (המסורתית).

לנשות הכותל היו שני הישגים פוליטיים גדולים, שאף עולים על הישגן המשפטי: הראשון הוא גיוס יהדות ארצות הברית לטובתן והשני הוא התלכדות התנועות הרפורמית, הקונסרבטיבית ביחד עמן לצורך משא ומתן עם ממשלת-ישראל להשגת מעמד שוויוני לזה של הזרם האורתודוכסי בכותל המערבי. אולם אליה וקוץ בה: הישגיהן הפוליטיים המרשימים של נשות הכותל כפו עליהן ויתור קשה – הן נדרשו ליישר קו עם הרפורמים והקונסרבטיבים ולהקריב את יעדן המהפכני – תפילה שוויונית בעזרת הנשים בכותל ההיסטורי, מעוז היהדות האורתודוכסית והסכמה להתפלל בחלקה צדדית שתוכשר מדרום לו, ליד 'קשת רובינסון', ובכך לוותר על שאיפתן להביא שינוי באורחות התפילה של האורתודוכסים. שכן שאיפתן הראשונית היתה לחולל מהפכה במעמד האישה הדתית ולעשות זאת דווקא ב'קודש הקודשים' של התנועה האורתודוכסית, בעוד שעניינם העיקרי של הרפורמים והקונסרבטיבים הוא שהמדינה תכיר בהם כזרמים יהודיים לכל דבר ועניין ומעמדם ישווה לזה של האורתודוכסים.

בשעת כתיבת דברים אלה (סוף 2015) אפשר לקבוע כי נשות הכותל היו החלוצות שהביאו את יהדות אמריקה ללחוץ על ממשלת-ישראל לטובת הזרמים הלא-

⁷ קוריץ, יואל, "נשות הכותל: פשקוויל מעודד פגיעה בנו", *בחדרי חרדים*, 10.3.2013: <http://www.bhol.co.il/article.aspx?id=51945>

אורתודוכסיים; אך מרגע שהצליחו בכך, נאלצו נשים אלו להקריב את הצידוק הראשוני והעיקרי לקיומן: תפילה בעזרת הנשים ברחבת הכותל ההיסטורית והשפעה על תפיסת-עולמן של הנשים האורתודוכסיות האחרות שמתפללות שם.

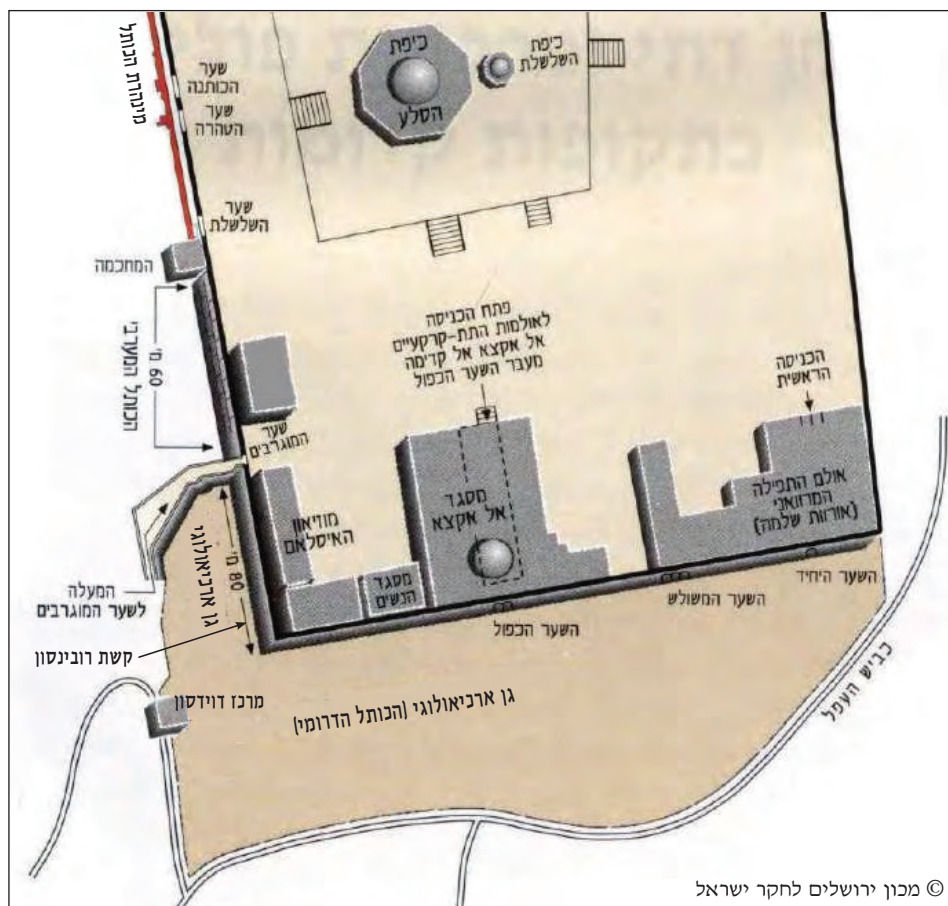
הצלחתן של נשות הכותל יצרה תקדים שאפשר לשבור את הסטטוס-קוו במקום קדוש לטובת קבוצת-מיעוט מופלה, בשם הנורמה המשפטית-אזרחית של חופש הגישה למקומות קדושים וחופש הפולחן בהם. עד לאחרונה היה מקובל כי המצב הקיים, הקרוי 'סטטוס-קוו' (על שם ההסדר העות'מאני מאמצע המאה ה-19 בדבר סכסוכים במקומות קדושים לנצרות בירושלים ובבית-לחם) או 'מנהג המקום' – הוא מצב 'מקודש' אשר שמירה קפדנית עליו מונעת סכסוכים.⁸ מסיבה זו הקפידו בתי המשפט ורשויות השלטון לשמור על המצב כפי שהוא ולא הסכימו לחרוג ממנו לטובת קבוצות מופלות. הסדרי הסטטוס-קוו מנציחים את יחסי הכוחות הישנים ומשמרים את ההגמוניה של קבוצה דתית אחת. מטבעם הם כופים אפליה של קבוצות-מיעוט במקומות קדושים הפתוחים לכול על פי חוק (להבדיל מבית-כנסת של קהילה כלשהי) ומקודשים בעיני קהילות דתיות שונות. כך, למשל, קביעת הגמוניה מוסלמית בהר הבית ובכותל המערבי ומניעה מיהודים להתפלל לידו בציבור (ואף לגשת אליו בשנים 1948-1967), יצרו אפליה קשה של יהודים. אין זה מקרי שמדינת-ישראל שברה את הסטטוס-קוו העות'מאני והבריטי בכל הקשור לכותל המערבי, העבירה את הבעלות ואת השליטה בו לידיים יהודיות ואפשרה גישת לא-מוסלמים להר הבית (מבלי לממש את זכותם להתפלל במקום) על מנת לתקן את האפליה ששררה בכותל ולפצות במידת-מה את היהודים על מאות שנות אפליה תחת שלטון זר. הממשלה אף הרחיבה את האתר על חשבון שכונה מוסלמית – שכונת המוגרבים – שפונתה מיושביה המוסלמים ונהרסה על מנת ליצור רחבה גדולה עשרות מונים מן הסמטה שהיתה מתחת לכותל עד 1967. בחלקו הדרומי של הכותל אפשרה הממשלה חפירות ארכיאולוגיות ופתיחת גן ארכיאולוגי בו מוצג, בין השאר, רחוב הרודיאני הצמוד לכותל ובו אבנים שהשליכו הרומאים בעת שהחריבו את בית המקדש השני (לפחות לפי דעה ארכיאולוגית אחת המקובעת בנרטיב המוביל).⁹ אחרי

⁸ על הסטטוס-קוו ראו: ברקוביץ, שמואל, המעמד המשפטי של המקומות הקדושים בירושלים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1997. ראו גם: רייטר, יצחק, ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001, עמ' 29. וראו גם:

Eordegian, Marlen, "British and Israeli Maintenance of the Status quo in the Holy Places of Christendom", *International Journal of Middle East Studies*, 35:2 (May 2003), pp. 307-328.

⁹ על הדעות השונות ראו דיווח על ממצא חדש של הארכיאולוג פרופ' שמעון גיבסון, ניר חסון, "ויכוח ארכיאולוגי עשוי לזכות את הרומאים מהחרבת חומת המקדש", הארץ, 2.1.2015, <http://www.haaretz.co.il/news/science/.premium-1.2528097>

יוני 1967 החליטה ממשלת-ישראל לתחום את אתר התפילה ברחבת הכותל ההיסטורית ולהכריז על השטח שמדרום למעלה המוגרבים גן ארכיאולוגי.



תרשים 1: הגן הארכיאולוגי ירושלים

לאחר שממשלת-ישראל יצרה סטטוס-קוו חדש בכותל, באו נשות הכותל ושברו שוב את הסטטוס-קוו ששרר בו, לא כתוצאה מסכסוך בין דתות או בין לאומים אלא כתוצאה מסכסוך בין יהודים על רקע תביעות לשוויון מגדרי וכיתתי על דרך הפולחן ועל זכויות האישה בדת ובחברה. לפנינו תקדים משפטי, חברתי ופוליטי חשוב ביותר, בעל השלכות שטרם התבררו עד תומן. לא מן הנמנע שתקדים ההכרה במנהג-מקום חדש זה שיצרו נשות הכותל ישפיע על הסדרי הסטטוס-קוו במקומות אחרים שנויים במחלוקת, ובראש

וראשונה בהר-הבית (אל-חרם אל-שריף), ועל כך אעמוד בסוף חיבור זה. לדעתי, ההישג המשפטי והפוליטי של נשות הכותל מעמיד בסימן-שאלה את עקרון הסטטוס-קוו במקומות קדושים לדתות שונות, ולא רק לבני דת אחת, והופך אותו גמיש ופגיע יותר בחברה רב-תרבותית בדמוקרטיה המערבית בת-זמננו.

פסק הדין שניתן באפריל 2013 לא סיים את הסכסוך, והוא עשוי להתברר כראשיתו של סכסוך חדש. ממשלת-ישראל מנסה לקדם פתרון שעלול לעקר את ההישג של נשות הכותל: הארכת רחבת התפילה עד לאזור הגן הארכיאולוגי שמעבר למעלה המוגרבים (הידוע כאזור 'קשת רובינסון')¹⁰ ויצירת שני כתלים מערביים בעלי מעמד שווה לכאורה. אולם יש חשש כי בפועל תיחשב רחבת הכותל המערבי ההיסטורית, הנתונה לשליטה אורתודוכסית, למקום קדוש היסטורי ואותנטי, בעוד שמעמדה הציבורי של רחבת התפילה החדשה שתוכשר ליד 'קשת רובינסון', יהיה נתון במאבק חברתי. חשש זה מעורר את הצורך בחלופות נוספות לאלו שהציעה הממשלה ואותן אפרט בהמשך.

Stuart Charmé רואה גישה זהה בין העמדה הערבית-פלסטינית שהתנגדה להרחבת זכויות התפילה של יהודים בכותל המערבי בשנות ה-20, לבין ההתנגדות האורתודוכסית השמרנית בישראל לתפילת נשות הכותל. בשני המקרים מדובר בחשש לאבדן שליטה באתר לטובת קבוצה אחרת. במקרה של נשות הכותל, האורתודוכסים חוששים שהכרה בזכותן עלולה לפתוח פתח לדרישות נוספות כמו לתפילה מעורבת (של נשים וגברים) ליד הכותל.¹¹

הגישה המקובלת במחקר על מקומות קדושים המשותפים ליותר מקבוצה דתית אחת גורסת כי מקומות קדושים אינם ניתנים לחלוקה (indivisible) ומתוקף היותם 'ערכים מוגנים' לא ניתן לחלק מחדש את הזכויות בהם מבלי לעורר סכסוך אלים. לדעת רון הסנר העובדה שקיימים סידורי-חלוקה בקבר שמואל הנביא ובמערות המכפלה אינה רלבנטית משום שמדובר בהסדרים כפויים. במאמר קודם חלקתי על דעה זו וטענתי

¹⁰ 'קשת רובינסון' – אחת הכניסות המרכזיות להר הבית ממערב, היתה גרם מדרגות שהונח על קשת ענקית, שהיווה מעין מחלף בין מפלס הרחוב לרחבת הר הבית. נקודת חיבור הקשת לכותל המערבי המשיכה לבלוט מעל פני השטח, אך זוהתה כחלק מן הקשת רק ב-1838 על ידי החוקר האמריקאי אדוארד רובינסון ולכן היא נקראת על שמו. בהסתמכו על הזיהוי של רובינסון, הציע ציארלס וורן את מיקומה המדויק של האומנה (בסיס הקשת) הנגדית, על פי חישוב זווית הקמרון הבולט מן הכותל המערבי. הוא חפר פיר אנכי והגיע ישירות אל מבוקשו. אז הסתבר כי בבסיס האומנה ניצבו ארבע חנויות ששימשו חלק מן השוק שפעל ברחוב. רוני רייך ויעקב ביליג חשפו את החנויות ועתה הן חלק ממכלול הרחוב המרוצף. ראו "הגן הארכיאולוגי ירושלים", ויקיפדיה.

¹¹ Charmé, S. L. (2005), "The Political Transformation of Gender Traditions at The Western Wall in Jerusalem", *Journal of Feminist Studies in Religion*, 21.1, pp. 6, 26

שפעולתם של הסדרים אלה, חרף אכיפתם על ידי ממשל צבאי-מנהלי, יוצרת במשך הזמן מציאות חדשה שהצדדים משלימים עמה.¹²

הסדר טוען כי ברמה הדתית, במקומות קדושים גובר הכוח הרוחני העליון וכך גם גדלה מחויבות הקהילה להגן על קדושתם. לדעתו מחויבות זו מונעת את קיומה של פשרה על מנהג המקום ויוצרת התנגדות לפשרה על שליטה וריבונות.¹³ הוא מדגיש כי למקום קדוש אין חלופות וכי אין מקום לפשרות במחלוקות על מקומות קדושים בהם נטועים אידיאלים דתיים, מסורת וזיקה לשכינה אלוהית וערכים על-טבעיים. מאידך גיסא, השמירה על הסטטוס-קוו יוצרת קונפליקט מתמיד בין קבוצות החלוקות עליו ללא פתרון משביע-רצון וכל קבוצה עלולה לחדש את המאבק עליו.¹⁴ סקוט אטרן ואח' טוענים כי מקומות קדושים נתפסים כ'ערך מוגן' שלא ניתן לסחור בו ולהתפשר עליו, אלא במסגרת החלפה הדדית בין שני ערכים מוגנים (למשל: הר-הבית/אל-חרם אל-שריף תמורת שיבת הפליטים הפלסטינים).¹⁵ דעתי בעניין זה שונה. ממחקרי על ההסדרים במערת המכפלה/אל-חרם אל-אברההימי ובקבר שמואל הנביא/נבי סמוויל, הסקתי כי כאשר גורם שלטוני חזק מכתוב ואוכף תיקונים בסטטוס-קוו ואלה מונהגים לאורך זמן בשילוב עם דיאלוג ותיאום – טבעו של השינוי שיעשה לעובדה.¹⁶ המצב יוכל לחזור לקדמותו רק לאחר שהשלטון הריבוני במקום יתחלף בעקבות כיבוש צבאי או הסדר מדיני (ובמקרים שאינם בשטח שנכבש, קריסת ההגמוניה של הרוב יכולה להביא לשינוי בסטטוס-קוו). גם גלן באומן מצא מצבים של דו-קיום בין-דתי במקומות קדושים המשותפים ליותר מקבוצה דתית אחת.¹⁷

Hassner, E. Ron, "To Halve and To Hold: Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility", *Security Studies*, 12/4 (Summer 2003): 1-33; Reiter, Yitzhak, "Contest and Co-habitation in Shared Holy Places: Samuel's Tomb and the Cave of the Patriarchs", in: Breger, Marshall J., Reiter, Yitzhak and Hammer, Leonard, *Holy Places in the Israeli-Palestinian Conflict: Confrontation and Co-existence*, London and New York: Routledge, 2009, pp. 158-177; see also Bowman, Glen (ed.), *Sharing the Sacra: The Politics and Pragmatics of Intercommunal Relations around Holy Places*, New York and Oxford: Berghahn Books (2012)

Hassner, E. Ron, "To Halve and To Hold", p. 8

Atran, Scott and Robert Axelrod, "Reframing Sacred Values", *Negotiation Journal*, 24 (July, 2008): 221-246

Atran, Scott., J. Ginges, Medin, Douglas, and Shikaki, Khalil, "Sacred Bounds on Rational Resolution of Violent Political Conflict", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 104.18, (2007): 7357-7360

Reiter, Yitzhak, "Contest and Co-habitation in Shared Holy Places: Samuel's Tomb and the Cave of the Patriarchs", in: Breger, Marshall J., Reiter, Yitzhak and Hammer, Leonard, *Holy Places in the Israeli-Palestinian Conflict: Confrontation and Co-existence*. London and New York: Routledge, 2009, pp.158-177

Bowman, Glen (ed.), *Sharing the Sacra*: 423-424

חיבור זה מבקש לנתח את מאבקן של נשות הכותל והשלכותיו ולהשיב על שתי שאלות:

1. כיצד ומדוע הצליחה קבוצה קטנה של נשים במקום שפוחות גדולים וחזקים ממנה לא הצליחו לשבור את הסטטוס-קוו ההגמוני האורתודוכסי, הגברי והשמרני, ולקדם סדר-יום מגדרי ופלורליסטי-דתי מול ממסד אורתודוכסי חזק שההגמוניה שלו נתמכת על ידי הממשלה?

2. מהן ההשלכות של הישגים אלה על הסדרים בכותל המערבי ובמקומות קדושים אחרים שבמחלוקת?

חיבור זה מבוסס על ראיונות עם השחקנים הפוליטיים המרכזיים הקשורים בסכסוך ועל ניתוח מסמכים ופרסומים. הוא מציע תשובה לשאלות אלו ועומד על ההשלכות המשפטיות והציבוריות של ההישג של נשות הכותל. בסוף החיבור אביא חלופות שעשויות לפתור את הסכסוך ולהקנות לכותל המערבי צביון כלל-יהודי.

אפתח בהצגת הסטטוס-קוו בכותל המערבי לפני 1967 ואחריה, אתייחס למחלוקת בדבר 'מנהג המקום' הקיים והמתחדש, אציג את האתגר שהציבו נשות הכותל בפני הקבוצה ההגמונית ובפני ממשלת-ישראל ואתאר את השתלשלות הסכסוך בזירה הציבורית ובזירה המשפטית. אנתח את האסטרטגיות של הצדדים, אצביע על הסיבות להצלחת נשות הכותל ואעמוד על השלכותיה. אסיים בהצגת חלופות לפתרון הסכסוך באופן שייתן ייצוג הולם בכותל המערבי הן לנשות הכותל והן לזרמים הלא-אורתודוכסיים.

הסוגיות שבמחלוקת ו'מנהג המקום' בכותל המערבי

מלכתחילה עורר מאבקן של נשות הכותל שאלה ציבורית ומשפטית בדבר 'מנהג המקום' בכותל המערבי: האם מנהג זה מדיר מנהגים של קבוצות יהודיות אחרות (קבוצות-מיעוט בישראל גופה, כמו הרפורמים והקונסרבטיבים)? במיוחד נדונה השאלה אם נשים התפללו בעבר בקבוצה והאם היתה למרגלות הכותל מחיצה שהפרידה בין גברים ונשים. היות שישראל יצרה בכותל המערבי סטטוס-קוו חדש אחרי 1967 התקבע מצב חדש זה לאורך הזמן כמנהג המקום אשר הוכתב על ידי הממסד הדתי האורתודוכסי בישראל. בשנת 2013, משנדונה בבית המשפט שאלת מעצרן של נשות הכותל אשר הפרו לכאורה את מנהג המקום, נשאלה השאלה אם העובדה שנים אלו מתפללות בכותל כמנהגן מאז 1988, עם ובלי הפרעות, יצרה סטטוס-קוו חדש ומנהג-מקום חדש לגביהן? בית המשפט קבע כי הן אכן קנו לעצמן זכות להתפלל 'כדרכן';¹⁸ דהיינו, כשהן מגיעות בקבוצה מדי ראש-חודש עטופות טליתות צבעוניות, חלקן עטורות תפילין וקוראות בתורה בקול רם (אף שלגבי הקריאה בתורה הן התבקשו לעשות זאת באזור הגן הארכיאולוגי כדי שלא לפגוע ברגשות המתפללים האורתודוכסים והחרדים) ולמרות הנחיות המשטרה לגבי שמירת הסדר הציבורי. בשלוש הפעמים שהן עשו כך בעזרת הנשים האורתודוכסיות, נעשה הדבר ללא אישור הממונה על הכותל או המשטרה.

'מנהג המקום' שהתגבש בכותל המערבי, מאז שעבר לשליטה ישראלית ביוני 1967, מעורר עוד מספר שאלות:

- ◀ האם נשים זכאיות לקיים פולחן דתי בדיוק כגברים במקום הקדוש המרכזי ליהודים?
- ◀ האם לכותל יש מעמד של בית-כנסת אורתודוכסי המחייב הפרדה בין נשים לגברים ותפילה על-פי המנהג האורתודוכסי בלבד? ומה חלקן של הנשים בכותל (לאור הדרישה להקצות להן מקום שווה בגודלו לזה של הגברים)?
- ◀ האם מנהג המקום בכותל מתקבע לפי רוב המתפללים, קרי אורתודוכסים, או לפי רוב המחזיקים בדת בארץ ובעולם – דהיינו רפורמים, קונסרבטיבים, מסורתיים ואחרים?

¹⁸ בג"ץ 257/89, ענת הופמן נ' הממונה על הכותל המערבי, פ"ד מ"ח (2) 265.

◀ מהו מעמדו הלאומי-ממלכתי של הכותל המערבי ומהן השלכותיו של מעמד זה? במילים אחרות: האם לציבור הלא-דתי, שאינו מתפלל, יש מעמד בכותל והאם מעמד זה בא לידי מימוש? ולאור מעמד זה – מי אחראי לקביעת הסדרים במקום ולניהולו השוטף של האתר על חלקיו השונים?

◀ האם לאורך הכותל וברחבות שלפניו יש חלקות בעלות מעמד שונה של קדושה? האם לרחבה העליונה, המרוחקת לפחות 25 מטרים מערבה מן הכותל עצמו, יש אותו מעמד של קדושה כמו זה של שתי העזרות המתוחמות במחיצה? האם השטח שמדרום ל'מעלה המוגרבים', שנחשב גן ארכיאולוגי וידוע בכינוי 'קשת רובינסון' הוא מקום קדוש? והאם הוא יכול להיחשב בעל מעמד שווה לרחבת הכותל ההיסטורית?

תפילת נשים בכותל המערבי ושאלת הפרדה במחיצה

הממסד הדתי, האחראי על ניהול הכותל המערבי, סבור כי מנהג המקום בכותל צריך לשקף המשכיות היסטורית של היהודים שהגיעו לרחבת הכותל לאורך הדורות. לדעת האורתודוקסים כלל 'מנהג המקום' מאז ומעולם הפרדה בין גברים לנשים ולא כלל תפילת נשים, למעט שטיחת תחינות אישיות. כפי שיובהר בנספח 1 (עמ' 93), המקורות ההיסטוריים אינם תומכים בעמדה זו. הנוהג בכותל המערבי היה שונה מן הנהוג בבתי-כנסת.¹⁹

המאבק בין החילונים לדתיים ובין הזרמים היהודיים השונים סביב הכותל המערבי התנהל כבר בישיבות הממשלה בשנים הראשונות לשליטת ישראל בעיר העתיקה בירושלים ובסופו הוחלט להעביר את האחראיות לקביעת נוהגי התפילה בכותל לידי משרד הדתות, הנתון תחת שליטה אורתודוקסית. נוהג זה יצר הפרדה בין גברים לנשים ברחבת התפילה הסמוכה לכותל, כנהוג בבית-כנסת אורתודוקסי, והדיר ממנה את מנהגיהם של הזרמים הלא-אורתודוקסיים, ובכללם תפילה מעורבת של גברים ונשים ותפילה שווינונית.

Charmé, S. L. (2005), "The Political Transformation of Gender Traditions at The Western Wall ¹⁹ in Jerusalem", *Journal of Feminist Studies in Religion*, 21.1, pp. 9-20

האם הכותל הוא גם בית-כנסת?

הגורמים האחראיים לקביעת הסדרים ברחבת הכותל המערבי – משרד הדתות, הרבנים הראשיים, הממונה על הכותל המערבי ועל המקומות הקדושים והקרן למורשת הכותל – מתייחסים אל הכותל כאילו היה בית-כנסת אורתודוקסי מבחינת 'מנהג המקום'. בדונו בסכסוך שבין נשות הכותל לבין הממונה על הכותל המערבי, נחלק בית המשפט העליון בשאלה זו בין שופט דתי לבין שופט חילוני (ראו נספח 2, עמ' 103).

לדעתי, הכותל שונה מבית-כנסת בו יש זמני-תפילה קבועים עם כלי-קודש המנהלים אותם ואילו בכותל המערבי מתקיימים מניינים רבים במקביל (למעט תפילות מיוחדות בחגים, כמו ברכת כוהנים בחוה"מ סוכות ובפסח). כל בית-כנסת מאופיין על ידי הקהילה הנאספת בו ומנהגיה, בעוד שהכותל הוא מקום קדוש פתוח לכול.

האם 'מנהג המקום' מתקבע על פי רוב המתפללים?

בוויכוח בין הזרמים הדתיים עלתה השאלה אם 'מנהג המקום' בכותל המערבי אמור לשקף את מנהגם של רוב הבאים להתפלל בו ואת רוב המתפללים הדתיים בארץ; כלומר, את אלה הנמנים עם הזרם האורתודוקסי – או שעליו לשקף את רצונם של רוב המתפללים היהודים בעולם, או את רוב הציבור בישראל, שהוא ציבור חילוני שאינו מקיים מצוות.

הממונה על הכותל המערבי, הרב שמואל רבינוביץ, טוען שהמנהג מתקבע על פי רוב המתפללים בפועל, הנמנים עם הזרם האורתודוקסי.²⁰ עמדת נשות הכותל והתנועות הלא-אורתודוקסיות היא שהכותל המערבי הוא אתר כלל-יהודי, דתי ולאומי כאחד, ועל כן הוא שייך לכלל יהודי העולם. מכאן ש'מנהג המקום' צריך לשקף, לדעתן, את עמדת רוב היהודים הדתיים בעולם, הנמנים עם הזרמים הרפורמי והקונסרבטיבי, ולחלופין עליו לשקף את עמדת רוב תושבי-ישראל, כלומר את עמדת החילונים. במילים אחרות: על הכותל להיות מקום פלורליסטי ולא בהגמוניה אקסקלוסיבית של האורתודוקסים. יחד עם זאת, הרפורמים והמסורתניים מכירים בנחיתותם המספרית בארץ בכלל ובין

²⁰ ריאיון עם הרב שמואל רבינוביץ, מיום 8.7.2013. רבינוביץ אמר לי בריאיון שחסידי גור וויזניץ לבדם המגיעים לכותל המערבי, עולים במספרם על זה של הרפורמים. זו גם גישתו של סגן השר הממונה על הדתות אלי בן-דהן, הטוען שלא משנים מנהג-מקום בגלל קבוצה כל כך קטנה ושולית כמו נשות הכותל. לדבריו, הרפורמים בארץ הם מיעוט מבוטל. אפילו בתל-אביב [מעוז הליברליזם הישראלי, י.ר.] יש רק שלושה בתי-כנסת רפורמיים מתוך 700 בתי הכנסת שבה. אין להן [לנשות הכותל, י.ר.] קהל והן גם לא מדברות בשם החילונים.

מתפללי הכותל בפרט, והתנועה הרפורמית מוכנה להסתפק ב'נתח' מן הכותל ההיסטורי באופן יחסי למספר מתפלליה.²¹

מעמדו הלאומי-ממלכתי של הכותל

עוד בשלבים המוקדמים של קיום התנועה הציונית, נתפס הכותל המערבי כאתר המסמל את המשכיות קיומו של העם היהודי וכאתר-מורשת היסטורי וסמל לאומי של תחייה יהודית, בנוסף להיותו מקום קדוש שמתקיים בו פולחן דתי.²²

בשנת 1968 הפקיעה ישראל את הכותל המערבי ואת רחבתו מידי הווקפים (ההקדשים) המוסלמיים שהיו רשומים כבעליו בספרי האחוזה, והעבירה את המקום לבעלותה. במקביל לפולחן הדתי שהתנהל במקום, הפך הכותל בהדרגה לאתר לאומי. ברחבתו העליונה (המרוחקת יותר) החלו להיערך טקסים בעלי אופי לאומי וממלכתי, כגון: השבעת יחידות של צה"ל, הטקס הממלכתי של ערב יום הזיכרון לחללי צה"ל, הטקס השנתי של ניצולי מחנה הריכוז ברגן-בלזן, הטקס לציון יום ירושלים,²³ וטקסי חלוקת תעודות-זהות לעולים חדשים מטעם הסוכנות היהודית.²⁴

מעמדו הכפול של הכותל, כמקום קדוש לפולחן וכאתר לאומי יהודי, משפיע על צביונו ועל קביעת נוהגי המקום. היות שטקסים בעלי אופי לאומי וממלכתי אמורים שלא להפלות או להדיר נשים, נהוג לקיים טקסים כאלה ברחבה העליונה, המרוחקת מעט מן הכותל, מאחורי מחיצה נמוכה שהוחלפה ב-2013 בגדר-אבן המפרידה בין רחבת התפילה שלמרגלות הכותל לבין רחבת ההתכנסויות העליונה, בה אין הפרדה בין גברים לנשים. מדי פעם מתעוררת מחלוקת בין הממונה על הכותל המערבי לבין רשויות הצבא והסוכנות היהודית על צביון הטקסים המתקיימים ברחבה העליונה, אשר חורג מן המנהג האורתודוכסי לגבי נשים: סגנון הלבוש, שירת נשים וכיו"ב. בתקופה האחרונה אף נוספו הן לרחבת התפילה והן לרחבת הטקסים כ-400 מ"ר בגין פירוק 'מעלה המוגרבים'.

²¹ ריאיון עם הרב גלעד קריב מיום 2.11.2014.

²² גורן, דותן, "המאבק בין יהודים לערבים על הכותל המערבי", בתוך: ברקאי, ג., שילר, א. (עורכים), *הכותל המערבי*, אריאל: כתב-עת לידיעת ארץ-ישראל, ירושלים: אריאל, יולי 2007/תמוז תשס"ז. עמ' 114-105.

²³ בר, דורון, *לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת-ישראל*, ירושלים: יד יצחק בן צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל: אוניברסיטת בן-גוריון, 2007, עמ' 215.

²⁴ על הפיכת הכותל לאתר לאומי ראו: בר, דורון, "המאבק על הכותל המערבי 1967-1973", בתוך: י. בן-אריה וא. לימור (עורכים), *מחקרים בתולדות ירושלים*, ירושלים: יד יצחק בן צבי, יראה אור בקרוב.

דרגות הקדושה של סביבת הכותל

על מעמד הרחבה העליונה כתב הממונה על הכותל המערבי הרב שמואל רבינוביץ בספרו "הכותל המערבי, הלכות ומנהגים" כדלקמן: "יש שכתבו שגם השטח הגדול שלפני הרחבה שהיא הרחבה העליונה שמתפללים בה בזמנים מיוחדים כגון בחגים ובתפילות המוניות נוהגים בה כל דיני קדושת בית הכנסת. ולדברי הכל, כיון שהיא פתוחה ומגולה אל מול פני הכותל המערבי, אסור לעשות בשטחה שום דבר חולין וגנאי".²⁵ אולם, כאשר בשנת 1968 אסר שר הדתות דאז, זרח ורהפטיג, על אנשי התנועה הרפורמית לקיים תפילה המונית ברחבה הצמודה לכותל, והפנה אותם אל הרחבה העליונה, הוא קבע בהחלטתו כי מעמד הרחבה העליונה פחות.²⁶

מבקרי הממסד האורתודוכסי טוענים כי לאור מעמדו ותפקידו הלאומי-יהודי של אזור הכותל המערבי, ממשלת-ישראל צריכה לנהל את המקום כאתר ממלכתי ולא להפקידו בידי נציגי הממסד הדתי האורתודוכסי. סוגיית מעמד סביבת הכותל ורחבות התפילה והטקסים שלפניו התעוררה במלוא חריפותה כאשר נידון מעמדם של אזורי התפילה שנועדו לתנועה הרפורמית, לתנועה הקונסרבטיבית ולנשות הכותל, מעברו הדרומי של 'מעלה המוגרבים', בשטח שזכה לכינוי 'קשת רובינסון'. אזור זה לא זכה עדיין להכרה ציבורית כמקום קדוש ובינתיים לא ידוע אם ישודרג מעמדו וישתווה לזה של הרחבה ההיסטורית.

²⁵ רבינוביץ, שמואל, *הכותל המערבי הלכות ומנהגים*, ירושלים: הקרן למורשת הכותל המערבי, 2009, עמ' ק"ס.

²⁶ מכתב מאת משה קול אל שר המשפטים, ללא כותרת, 13.10.71. הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה, כרך ג', הפקדה: מזכירות הממשלה – תיקים בנושאים שונים. תיק מס' א' 7341/3, ארכיון המדינה. ראו גם: ורהפטיג, זרח, ללא כותרת, בעניין בקשתו של שר התיירות משה קול להסרת המחיצה בכותל, לשכת השר – ועדה לענייני ירושלים, חלק ב', תיק מס' א' 7616/18, ארכיון המדינה.

האתגר המהפכני של נשות הכותל

קבוצת נשות הכותל הוקמה כתוצאה מאירוע מכונן. בנובמבר 1988 התקיים בירושלים קונגרס בין-לאומי לנשים פמיניסטיות יהודיות. לקראת סיומו הציעה אחת המשתתפות, רבקה האוט, פמיניסטית אורתודוקסית מברוקלין ניו-יורק, לקיים "תפילת הודיה לשלום המדינה" ברחבת הכותל המערבי וכי נשים יקראו בה לראשונה בתורה באתר זה. היה חשוב לה שהתפילה תתנהל עלפי הגישה האורתודוקסית; כלומר, ללא מניין וללא תפילות הנאמרות רק במניין. כשהגיעו הנשים אל הכותל בשירת 'עושה שלום במרומיו' סביב ספר תורה (אותו קיבלו בהשאלה מן התנועה הרפורמית) החלה התקהלות סביבן והן מיהרו לעזוב את המקום.²⁷ את האירוע, שבעקבותיו הקימה את ארגון נשות הכותל, הסבירה ענת הופמן: "היתה איזו קבוצה מחו"ל שבאה לכנס להאדרת האישה היהודייה. אני בכלל לא התכוונתי ללכת לכותל עם הנשים האמריקאיות ההזויות האלו. אבל לא היה להן שולחן מתקפל להניח עליו את ספר התורה ולי היה – אז באתי. באותו יום ראיתי אותן חוטפות מכות. החרדים הבינו מההתחלה את הדבר הזה [כלומר, את האתגר. י.ר.]. מאז החלטנו לבוא בכל חודשי".²⁸

קבוצת נשים ירושלמיות החליטו לעשות מעשה זה מנהג קבוע בכל ראש-חודש ובעבור שמונה ימים, בראש-חודש טבת תשמ"ט (9 בדצמבר 1988), הביאה עמה הקבוצה ספר-תורה. משהחלו לקרוא בתורה בקול רם כשהן עטופות בטליתות החלה התפרעות אלימה מצד עזרת הגברים, עם יריקות, גידופים וחטיפת התורה מידיהן.²⁹ אירוע זה הביא להתגבשות הקבוצה שנודעה בשם 'נשות הכותל' ולהתגבשות ארגון-אם אמריקאי בשם 'הארגון הבין-לאומי למען נשות הכותל'.³⁰ לדברי נשות הכותל, ההתפרצות של

²⁷ שקדיאל, לאה, "קבוצת נשות הכותל: פמיניזם רדיקלי כהזמנה לשיח ישראלי חדש?", בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים): מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתייות ובחילוניות בישראל, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2004, עמ' 2-3.

²⁸ חסון, ניר, "מחרף המאבק בנשות הכותל: מעצרים ואיסורים חדשים", הארץ, 19.12.2012:

<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1889044>

²⁹ לורי, אביבה, "זה מפריע לכותל", הארץ, 16.4.2003:

http://www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=382741&forum_id=771

³⁰ במלאת שנה לאירוע זה, הביא הארגון הבין-לאומי למען נשות הכותל ספר-תורה שהיה אמור להימסר במתנה בטקס חגיגי לנשות הכותל במלון לרום. הרבנות איימה על המלון שלא להתיר את האירוע, שאם לא כן תישלל תעודת הכשרות של המלון (מתוך אתר האינטרנט של נשות הכותל):

<http://womenofthewall.org.il/he/odot/%D7%94%D7%99%D7%A1%D7%98%D7%95%D7%A8/%D7%99%D7%94>

האורתודוכסים כלפיהן היא זו שגרמה להן להבין את יכולתן לאתגר את ההגמונייה האורתודוכסית המפלה נשים ואת הצורך להפוך מקרה זה למסורת קבועה.³¹

נשות הכותל יצאו, אפוא, מתוך התנועה הפמיניסטית האמריקאית, חלקן בעלות מומחיות אקדמית בלימודי היהדות, שקצה נפשן מן התפקיד השולי שנשים יהודיות נוטלות בתפילה. מספר קבוצות של נשים יהודיות כבר קיימו באותה תקופה בארצות הברית תפילות נפרדות, בהן ניתנה להן ההזדמנות לשמש שליחות-ציבור ('חזניות'), גבאיות, עולות לתורה או קוראות בתורה. לאה שקדיאל, פעילה חברתית דתית שתבעה ייצוג במועצה הדתית של ירוחם, ובג"ץ קיבל את עתירתה וקבע כי לנשים עומדת הזכות להיבחר למועצות דתיות, כתבה כי החידוש הגדול של נשות הכותל היה הכללת הקריאה בתורה והעלייה לתורה, כמו גם קריאת מגילת-אסתר בפורים, מעשים שגרמו להן התרגשות מהפכנית. הקבוצות פעלו גם בשמחת-תורה – חג שבו בולטת המיותרות [כלומר: הפאסיביות] של נשים בבתי הכנסת וכן בראשי-חודשים – מנהג נשכח לציון ראשיתו של כל חודש עברי כחג מיוחד לנשים – ובחגיגות בת-מצווה, בעליית כלת השמחה לתורה.³²

במוחה של ענת הופמן, שנכחה בשתי התפילות הראשונות של הפמיניסטיות, נבט רעיון פוליטי. לדבריה: "הכותל הוא נקודה ארכימדית דרכה ניתן לתקן הרבה חוליים בחברה הישראלית".³³ בהתבטאות אחרת אמרה: "הפתיע אותי, במהלך השנים, לראות את הנקודה ההתחלתית. זו נקודת המשען שמאפשרת לתקן הרבה חוליים שאני רואה בדת האורתודוכסית".³⁴ בדברה בכנסת בשנת 2013 הסבירה כי נשות הכותל דוגלות בכך שאישה יכולה לקיים את המצוות הקשורות בקריאה בתורה, בהתעטפות בתפילין ובהנחת תפילין, כמו גבר. "אני רוצה להגיד שזה עדיין חדש. זה עדיין חדש לעין הציבורית. הרבה ישראלים לא ראו אף פעם אישה מתעטפת בטלית. אנחנו נתרגל. אנחנו נתרגל ואנחנו נעזור לעין להתרגל לאט-לאט ונעשה את זה בהדרגה".³⁵ הרב גלעד קריב, מנכ"ל התנועה

³¹ רדאי, פרנסס, "תביעה לשוויון בהגדרת הזהות הדתית: מקרה נשות הכותל", *המשפט*, י"ג (תשס"ט): 405.

³² שקדיאל, לאה, "קבוצת נשות הכותל: פמיניזם רדיקלי כהזמנה לשיח ישראלי חדש?", בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים): *מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל*, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2004, עמ' 2-3. לגרסה אנגלית של המאמר ראו: Shakdiel, Leah, "Women of the Wall: Radical Feminism as an Opportunity for a New Discourse in Israel", *Journal of Israeli History* 21, nos. 1-2 (Spring-Autumn 2002): 126-163.

³³ ריאיון מתאריך 24.6.2013.

³⁴ מתוך ריאיון עם ענת הופמן מתאריך 24.6.13.

³⁵ כנסת ישראל. ועדת הפנים והגנת הסביבה של הכנסת. פרוטוקול מס' 9 ופרוטוקול מס' 5 משיבת הוועדה לקידום מעמד האישה; 30 באפריל 2013.

הרפורמית, הסביר כך את החשיבות שבקריאת התיגר על ההגמוניה האורתודוקסית בכותל: "הכותל משקף את המונופול האורתודוקסי, כי לכל הנושאים האחרים בתחום הדת יש עקיפות חוקיות ולכותל לא היתה אלטרנטיבה".³⁶

ארגון 'נשות הכותל' מאגד נשים יהודיות שחלקן מגדירות עצמן אורתודוקסיות (בעיקר אורתודוקסיות מודרניות, אך לא רק הן) וחלקן האחר רפורמיות וקונסרבטיביות. לארגון נרשמו 160 חברות וחברים אך יש לו תומכים רבים שאינם רשומים. הנהלת הארגון מונה עשר נשים שכמחציתן שייכו עצמן לזרם האורתודוקסי. קבוצת נשות הכותל אינה הומוגנית ויש בה אגידות שונות אך עד 2013 קיבלו כולן את הנהגתה של ענת הופמן, עד שזו ניאותה לדון ב'מתווה שרנסקי', עליו יורחב בהמשך.

פגי סידור, שהיתה עד 2014 חברת הנהלה ב'נשות הכותל', מציגה את המאבק כפמיניסטי, המתייחס להעצמת נשים וכולל מאבק על המרחב הציבורי. המטרה של סידור היא ליצור גל של התחדשות יהודית שבו ניתן לקרוא טקסטים רלבנטיים כמקור ולא כמצוות דתיות. היא רואה טעות היסטורית בכך שבמשך דורות רבים יהודי או יהודייה שלא רצו לחיות על פי דרישות הדת היו מודרים מהשתייכות לפרקטיקות היהדות שלהם.³⁷

הקונפליקט סביב זכות התפילה בכותל זוכה לחשיבות רבה משום שאתר זה נתפס בעיני הציבור כמקום קדוש לעם היהודי כולו,³⁸ אך דפוסים המנהג בו נקבעו על ידי הזרם האורתודוקסי לבדו והם מחייבים את כלל הציבור הנוהר אליו. דווקא משום כך מבקשות נשות הכותל מעמד שוויוני במקום מרכזי זה, שמוסדות הדת המנהלים אותו מקבעים את התפיסה שנשים הן מגדר נחות במרחב הדתי.

ד"ר בונה הברמן, ממייסדות 'נשות הכותל', דגלה בסדר-יום רדיקלי יותר. לאחר שענת הופמן הסכימה לנהל משא ומתן על 'מתווה שרנסקי', ארגנה הברמן אופוזיציה שדחתה את הפתרון המוצע. הברמן, שפרסמה שני ספרים³⁹ הנוגעים לסוגיית מעמד הנשים ביהדות, ביקשה לקדם את מעמד האישה בחיים הציבוריים בישראל במסגרת הדת האורתודוקסית. בחזונה, האישה היהודייה היא זו שמובילה שינויים. יש לה כוח ציבורי והיא מובילה בתחום החינוך היהודי. לדעתה הדת והיהדות עוברים כיום שינוי בעקבות מספר תמורות חברתיות ופוליטיות הפוקדות את ישראל. הברמן ביקשה ליצור

³⁶ ריאיון מיום 8.7.2013.

³⁷ מתוך ריאיון עם פגי סידור מתאריך 9.6.13.

³⁸ Hassner, Ron, "To Halve and To Hold", p. 33.

³⁹ Haberman, Devora Bonna, *Israeli Feminism Liberating Judaism: Blood and Ink*, Lexington books, 2012, p. 262; idem, *Rereading Israel: the Spirit of the Matter*, Urim Publications, 2012

שיח משותף לכל הזרמים בישראל, כולל החילוניים, שבאמצעותו יבואו לידי ביטוי הרעיונות הטמונים ביהדות, בהיותה מודעת לכך שההלכה היא תחום מתפתח.⁴⁰ אחד השינויים שציינה הברמן הוא שיתוף נשים בתפילה. היא חשה שליותר נשים יש כלים לקיים את התפילה, לקרוא במגילה ולהיות שליחות-ציבור. לדעת הברמן הנשים, בימינו, רואות את השתתפותן במרחב הדתי כחלק משמעותי מחייהן, המאפשר להן לקחת חלק במדינה. להברמן, שהלכה לעולמה בשנת 2015, היתה תפיסה יהודית עמוקה עם נטיות אנרכיסטיות בגישה הפמיניסטית (בהיותה בת כהן, היא היתה רשאית על פי ההלכה לעלות ולברך את הציבור). היא טענה שככל שנשים רבות יותר תיקחנה חלק במרחב הדתי, לא יהיה מנוס משינוי הסטטוס-קוו הדתי, מה גם שמעמד האישה הדתית עלה לסדר היום הציבורי וקיבל חיזוק של גורמים רבים בחברה הישראלית. הברמן סברה שהקונפליקט בכותל – שהוא מקום קדוש ליהודים – הוא זרז לשינוי במעמד האישה הדתית ובתפיסה הציונית המודרנית [כלומר לא רק בהקשר היהודי-דתי].⁴¹

הברמן אמרה: "מה שמתרחש במקום קדוש יש לו יותר יכולת לשנות... כי זה נוגע גם בעולם הציוני. חשוב שנשים מגיעות ורואות ומצטרפות אלינו". הברמן מסגרה את מאבקן של נשות הכותל כמובילות שינוי רחב בדמותו של היהודי.⁴²

ואכן נשות הכותל החליטו לאתגר את מעמד האישה בדת היהודית כשהן שוברות את הטאבו הגברי דווקא במקום הקדוש ביותר ליהדות – הכותל המערבי. לאה שקדיאל אינה מסכימה עם מאבקן של נשות הכותל. לדעתה הן נופלות לפח ההיררכיה הגברית ברצון להתפלל דווקא בעזרת הנשים, המסמלת היררכיה זו.⁴³ דעתי שונה – נשות הכותל מצליחות לאתגר את ההיררכיה הגברית כי הן מנהלות את מאבקן בה דווקא מתוכה.

לאה שקדיאל מעלה טענה כבדת-משקל, לפיה הכותל אינו רק מקום פולחן דתי אלא גם מקום המסמל את תולדות הלאומיות היהודית עד להקמת מדינת הלאום המקדשת את דתה האזרחית באמצעות תערובת סמלים וירטואליים ישנים וחדשים ובכללם מקומות קדושים. שקדיאל מסיקה שמאבקן של נשות הכותל הוא רחב יותר מזה הנראה לעין. לדעתה זהו מאבק נגד "האתוס ההגמוני בישראל", שהוא אתוס אתנוקרטי, ואפילו נגד האתוס ההגמוני היהודי שמחוץ לגבולות ישראל. חלק מן התשתית האתנוקרטית גלומה בהסדרי הסטטוס-קוו הקיימים בכותל, שרוב הציבור היהודי רואה בהם ביטוי

⁴⁰ מתוך ריאיון עם בונה הברמן מתאריך 2.7.13.

⁴¹ שם.

⁴² שם.

⁴³ שקדיאל, עמ' 21.

ריבוני אותנטי ללאומיות יהודית-ישראלית.⁴⁴ אולם במבחן התוצאה נתנה הצלחתן של נשות הכותל (כפי שעלה מסקרים שנערכו בשנת 2013; ראו עמ' 63), פרשנות חדשה לאתוס הלאומי והכלילה בו אלמנטים של פלורליזם ושוויון, וזאת בדרך של "התרחשות חתרנית", כפי ששקדיאל מגדירה את מאבקן.⁴⁵ ברם, תחזיתה הקודרת, שצפתה כי נשות הכותל תישארנה בלתי-נראות לעין מפאת היותן נשים (בניגוד למהפכנים גברים), לא התממשה לדעתי. לאחר מאבק ממושך הצליחו נשות הכותל לחדור, בהחלט, לתודעה הציבורית.

פרופסור פרנסס רדאי, אשר ייצגה את נשות הכותל בעתירתן השנייה לבית המשפט הגבוה לצדק (1995), טוענת כי בהיעדר הפרדה בין דת למדינה בישראל, עולה כוחם של מוסדות הדת ואינו נפגע עם השנים. לעומת זאת, מעמד האישה בתוך המרחב הדתי הולך ונפגע.⁴⁶ על כן עתיד כל שינוי לטובה במעמד האישה במרחב הדתי להשפיע על מעמד האישה בחברה הישראלית בכלל בתחומים אשר בהם האורתודוכסיה שולטת: נישואין, גירושין וגיוור.⁴⁷ מכאן חשיבותו הרבה של מאבק נשות הכותל בממסד האורתודוכסי.⁴⁸ בעוד שעתירתן הראשונה נסמכה על הזכות לחופש הפולחן בכותל, בחרה פרנסס רדאי לבסס את עתירתן השנייה על זכות הנשים לשוויון ועל האיסור להפלות בין המינים.

נשות הכותל מבקשות לצאת נגד הדרת נשים במרחב האורתודוכסי ולהביא לשינוי כללי במעמד האישה האורתודוכסית,⁴⁹ תוך שינוי תפיסתה העצמית של האישה הדתית מבחינת זכויותיה הפוליטיות, הדתיות והחברתיות.

לעומת זאת, ראשי הזרם האורתודוכסי, המיוצגים לעניין זה על ידי הממונה על הכותל, אינם מוכנים להכיר בתפילת נשים בכותל שלא על פי כללי התפילה האורתודוכסיים. הם רואים בנשות הכותל גורם פרובוקטיבי שמטרתו לפגוע במתכוון בסטטוס-קוו שקבעה המדינה – מצב שמבצר את ההגמוניה האורתודוכסית.⁵⁰ לא מן הנמנע שהם חוששים כי נשותיהם ייחשפו למנהג השוויוני של נשות הכותל.

⁴⁴ שם. עמ' 15.

⁴⁵ שם. עמ' 23.

⁴⁶ מתוך ריאיון עם פרנסס רדאי מתאריך 25.7.13.

⁴⁷ שם.

⁴⁸ רדאי, פרנסס. "תביעה לשוויון בהגדרת הזהות הדתית, מקרה נשות הכותל. סאגה בבית המשפט העליון", המשפט, עמ' 16-17: http://hamishpat.colman.ac.il/Files.ashx?file=04_2011/J_FRhadi.pdf&objid=328&nsid=294&lcid=1037&boneid=12633

⁴⁹ שם.

⁵⁰ שם, עמ' 14.

נשות הכותל דורשות זכויות תפילה כקבוצה דתית שווה בכותל המערבי. הן הציגו את דרישתן לשוויון זכויות מגדרי ולחופש הדת והפולחן במקום קדוש, הן על פי נורמות בין-לאומיות והן על פי חוקי ישראל. לאתגר שהציבו שני פנים: האחד רשמי והשני סמוי. תביעתן הרשמית היא להתפלל כמנהגן אחת בחודש (תפילת ראש-חודש למשך כשעה בשעות הבוקר) בעזרת הנשים הכללית של הכותל המערבי, תוך קריאה בקול בתורה (בשילוב זמרה) ושירת 'הללי' שהן משמיעות בראש-חודש כשהן עטורות תפילין וטלית צבעונית ייחודית להן. לעתים הן מקיימות גם מניין של נשים. בהמשך הן תבעו לקיים בכותל טקסי בת-מצווה דתיים לפי מנהגן, באופן רשמי וללא הפרעה.

מבחינת הנוהג האורתודוכסי השמרני והחרדי, השורר בארץ, מדובר בתביעות חתרניות של ממש. תפילתן של נשות הכותל כוללת ביטויי שירה המגיעים לאוזניהם של גברים שמרנים מן הזרם החרדי והאורתודוכסי הסבורים כי "קול באשה ערווה" (אף כי האיסור מותנה בכך שרואים את האישה והיא אינה מוסתרת מעבר למחיצה). לדעה זו שותפות גם חלק מן הנשים המתפללות בעזרת הנשים. הגישה האורתודוכסית השמרנית שוללת הנחת תפילין על ידי נשים ואת זכותן להתעטף בטלית ולקרוא בתורה. כל המצוות הללו נועדו, על פי הפרשנות האורתודוכסית השמרנית, רק לגברים. טענתן של נשות הכותל כי ההלכה אינה סותרת את מנהגן נתפסת בעיני הקהילה הדתית השמרנית כטענה חתרנית. הפעלת פרשנות אלטרנטיבית להלכה חותרת תחת מעמדו ההגמוני של הזרם האורתודוכסי, הטוען לאקסקלוסיביות פרשנית.

לדברי פגי סידור, הפעילה בנשות הכותל למעלה מ-15 שנים, "היופי של קבוצת נשות הכותל הוא בגיוון שיש בה מכל הזרמים, וסידור [ה]תפילה מיוחד המשותף להן".⁵¹ סידור התפילה של נשות הכותל לראשי-חודש הוא פלורליסטי ומתאים לכל הזרמים, כך שגם נשים אורתודוכסיות המסתייגות ממניין של נשים, תוכלנה להשתתף בתפילה, כמובהר בהקדמה לסידור זה: "אנחנו מתפללות תפילת שחרית מסורתית. אנו דוגלות בפלורליזם, שמאפשר לנו להכיל את כל המתפללות בקבוצה: אם באותו חודש החזנית ותשע נשים נוספות לפחות מעוניינות לומר את התפילות הדורשות מניין (כגון קדיש, קדושה, ברכו) התפילה מתקיימת באופן הזה. מי שאינה רוצה לומר את קטעי התפילה הללו אינה נספרת למניין. בזמן קריאת הדברים שבקדושה היא מוציאה את עצמה מנטלית או פיזית מן הקבוצה. אם אין מניין של נשים שמעוניינות באמירת דברים שבקדושה או אם החזנית אינה מעוניינת בכך, הקבוצה מכבדת זאת וממשיכה בתפילה. נוהג זה תקף גם לגבי הברכות בעת העלייה לתורה".

⁵¹ מתוך ריאיון שנערך עמה ביום 8.6.2013.

ענת הופמן אומרת שקשה לה עם כך שהנשים הן כמעט מחצית מן האוכלוסייה היהודית בעולם ועדיין אין להן זכויות שוות בדת כמו לגברים. היא מתרעמת על שנשים צריכות לעמוד על כיסאות פלסטיק כדי לראות את טקסי הבר-מצווה של יקיריהן הנערכים מעבר למחיצה, בעזרת הגברים שבכותל המערבי. היא מאשימה את השלטון בישראל שהחליט ללכת רק עם זרם אחד במדינה – הזרם האורתודוכסי. לטענתה, המחיצות אינן קיימות רק בכותל, אלא גם בחיים האזרחיים במגזר הדתי.⁵² יצוין כי 'הקרן למורשת הכותל' בוחנת אפשרות להחליף את המחיצה הקיימת במחיצת זכוכית חד-כיוונית, שניתן יהיה לראות דרכה רק מן הצד של עזרת הנשים, כדי לאפשר לנשים לצפות בטקסי הבר-מצווה של יקיריהן.

למרות ההרכב הפלורליסטי יצאו נשות הכותל מן התנועה הרפורמית (בה ממלאת ענת הופמן תפקיד בכיר) – תנועה הדוגלת בשוויון מגדרי. גברים ונשים רשאים לערוך את התפילות, לעלות לתורה ולשבת בבית הכנסת אלה בצד אלה. בתנועה זו בנות המצווה עולות לתורה וקוראות בה כמו בני-מצווה.⁵³ המסר שהן מביאות לכותל המערבי, שהוא מבצר אורתודוכסי שמרני, הוא מסר מהפכני מכמה היבטים: ראשית, נוהגת-תפילה שוויוניים של נשים במקום הקדוש ביותר ליהדות מקנים להן לגיטימציה ציבורית. שנית, נשים וגברים מן הקהילות השמרניות נחשפים לקיומה של אפשרות שונה מזו שהכירו ויכולות להיות לכך השפעות חתרניות מבפנים לגבי מעמד האישה בכלל, באופן המחדיר רוחות פמיניסטיות לזירה השמרנית ביותר בחברה – הזירה הדתית.

מאבקן של נשות הכותל חושף התנגשות ערכים בחברה הישראלית בתחום היחסים שבין הדת למדינה, ביחסים מגדריים, בשוויון בין המינים ובשוויון בין הזרמים הדתיים. נשות הכותל מערערות על ההגמוניה האורתודוכסית גם במובן המגדרי וגם בדרישתן לשנות את הרכב הגוף המנהל את הכותל המערבי. הן מקדמות את סדר היום הפלורליסטי בחיי הדת בישראל וקוראות תיגר על המונופול האורתודוכסי, החרדי והשמרני השולט בכותל ובסביבתו. אין ספק שהן גורם מהפכני מחולל שינוי מעבר לגודלן המספרי והרבה מעבר למה שנהוג לייחס להן. כל זאת בזכות הרעיון המוצלח להשתמש בזכות החוקתית לחופש הפולחן במקום הקדוש, הרגיש והחשוף ביותר לעין הציבורית – בכותל המערבי.

⁵² Raphael, Aharen, "A Gadfly on the Wall", 4.9.2013

[>>http://www.timesofisrael.com/a-gadfly-on-the-wall](http://www.timesofisrael.com/a-gadfly-on-the-wall)

⁵³ אפרים תבורי, "היהדות הרפורמית בישראל: הישגים וסיכויים", מאי, 2002:

<http://www.ajc.org/atf/cf/%7B42D75369-D582-4380-8395-D25925B85EAF%7D/Hebrew3.pdf>

נשות הכותל מתריסות גם נגד הרכבו של הגוף המנהל את הכותל ונגד מעמדו של הממונה על הכותל (הרב שמואל רבינוביץ'). מדינת-ישראל ניכסה לעצמה את הכותל המערבי וסביבתו כשהפקיעה את האתר לצורכי-ציבור כאתר לאומי יהודי השייך לעם-ישראל כולו, אך הפקידה את ניהולו בידי גוף ישראלי המשתייך לממסד האורתודוקסי ומינתה רב אורתודוקסי לניהול המקומות הקדושים והכותל המערבי. על עובדה זו קמו לאחרונה עוררין והוגשה תביעה מצד נשות הכותל וגופים אחרים התובעים ייצוג פלורליסטי ונשי בהנהלת האתר. הנחת מגישי העתירה היא שהנהלה פלורליסטית של הכותל תחדל לקפח נשים וזרמים לא-אורתודוקסיים במקום הקדוש והחשוב ביותר ליהודים.

דרישת השוויון של נשות הכותל מייצגת גם, במישרין ובעקיפין, את דרישות הזרמים הלא-אורתודוקסיים ואת האינטרס של חילונים ומסורתים לייצוג הולם במערכת הדתית ובמקומות הקדושים ליהדות. זאת ועוד: בארצות-הברית קיים הריכוז השני בגודלו של יהודים בעולם, השווה כמעט בשיעורו למספר היהודים בישראל. שכן זאת לדעת: רוב היהודים כיום הם רפורמים וקונסרבטיבים ונשות הכותל מייצגות גם את האינטרס של יהדות העולם להכרה ולייצוג במערכות הדת בישראל, אף שהתנועה הרפורמית והתנועה המסורתית אינן מסכימות שייצגו אותן, ועד לאחרונה ראו בהן מטרד ואבן-נגף. תנועות אלו מנהלות מאבק ארוך להכרה בגיור ובטקסי הנישואין של רבניהן ולקבלת נתח כלשהו מן הכותל המערבי כדי לקיים את תפילותיהן כמנהגן. מאבקן של נשות הכותל מייצג, אפוא, גם את מאבקן של תנועות אלו, חרף העובדה שלא הוסמכו לייצגן.

לסיכום, קבוצה קטנה של נשות הכותל הצליחה לחולל שינוי תודעתי שהביא גם לקידום עניינן של התנועות הלא-אורתודוקסיות, רבות העוצמה, בקרב יהדות ארצות הברית וזאת בזכות הרעיון להשתמש בזכויות חוקתיות – חופש הגישה והפולחן – כדי לקדם סדר-יום חברתי פלורליסטי במקום הרגיש ביותר ליהדות.

המאבק בזירה הציבורית והמשפטית

מאבקן של נשות הכותל לבש ממד ממוסד זמן קצר לאחר שהחלו בפעילותן. בספרו "רב הכותל, מסכת חייו של הרב מאיר יהודה גץ", כתב שמחה רז כי ערב תפילתן של נשות הכותל בכותל המערבי בדצמבר 1988 פנה אלמוני אל הרב גץ בטלפון וביקש להזהירו מקבוצת נשים פמיניסטיות שעתידות להגיע ולהרוס את מחיצת הכותל המפרידה בין שתי הרחבות. הרב גץ מסר מידע זה למשטרה וזו נערכה לקראת האירוע. מפאת התנגדותם של המתפללים בכותל, הופסקה תפילת נשות הכותל על ידי המשטרה 10 דקות לאחר שהחלה. כדי לפתור את הסכסוך, הוצע להן להתפלל "במחילות הפנימיות של הכותל". להצעה זו לא סירב הרב גץ, אך גם לא ניאות לה.⁵⁴ בעקבות האירוע ולקראת תפילת ראש-חודש אדר, פנו נשות הכותל למשטרה והודיעו על כוונתן להתפלל, אך גם הפעם ספגו קללות וגילויי אלימות מצד המתפללים בכותל. לקראת תפילת תענית אסתר התקיימה פגישה בין הממונה על הכותל דאז הרב יהודה גץ, נציגי המשטרה וענת הופמן, נציגת נשות הכותל. בהידברות זו הושג הסדר לפיו הן תוכלנה להתפלל בכותל בתענית אסתר (יום לפני פורים), אך ללא טליתות וללא ספרי-תורה, כדי שלא לתת לציבור האורתודוקסי עילה לאלימות נגדן. הרב גץ התחייב לדאוג "לשלומן ולקיום תפילתן", אך ללא הועיל.⁵⁵ בתענית אסתר שחלה ב-20 במאוס 1989 הגיעו נשות הכותל לתפילה ברחבת הכותל כפי שהבטיחו, ללא טליתות וללא ספרי-תורה, אך עצם כניסתן לעזרת הנשים הסעירה את הרוחות. גברים אורתודוקסים פרצו לתוך עזרת הנשים, קיללו והשליכו לעברן כיסאות, אבנים ובקבוקים מכל הבא ליד. לבסוף נאלצה המשטרה להתערב ולהרחיק את המתפרעים והמתפרעות מהזרם האורתודוקסי תוך שימוש ברימוני גז ברחבת הכותל.⁵⁶ כתוצאה מכך החליט הממונה על הכותל המערבי להרחיק את נשות הכותל מן הרחבה בטענה כי הן מפרות את הסדר הציבורי (ולא המתפרעים האורתודוקסים).

למחרת תענית אסתר 1989 עתרו נשות הכותל לבית המשפט העליון בשבתו כבית משפט גבוה לצדק (בג"ץ) נגד הממונה על הכותל, משרד הדתות, הרבנים הראשיים לישראל והמשטרה, במטרה לחייבם לאפשר להן לממש את זכותן להתפלל בכותל כדרךן.⁵⁷

⁵⁴ רז, שמחה, רב הכותל: מסכת חייו של הרב מאיר יהודה גץ, ירושלים: קול מבשר, 2003, עמ' 241-242.

⁵⁵ שם. דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה ואחרים נ' ענת הופמן ואחרים, עמוד 5.

⁵⁶ שם. דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה ואחרים נ' ענת הופמן ואחרים, עמוד 5.

ראו גם: "הסיפור המשפטי", בתוך אתר נשות הכותל: <http://womenofthewall.org.il/he/odot/%d7%9e%20-%d7%a6%d7%91-%d7%9e%d7%a9%d7%a4%20%d7%98%d7%99>

⁵⁷ שם. רז, רב הכותל, עמ' 242.

בשם חופש הדת והפולחן והזכות לשוויון, בהתבסס על מגילת העצמאות. יו"ר הארגון ענת הופמן האמינה כי מדובר בהזדמנות להטות את הכף לטובתן, כי באותה עת פסק בית המשפט העליון, במסגרת מה שפונה 'האקטיביזם השיפוטי' של נשיא בית המשפט העליון דאז אהרן ברק, שורת פסקי-דין לטובת נשים דתיות שביקשו להשתלב במועצות דתיות (בג"ץ שקדיאל 153/87) ובבתי-דין רבניים (בג"ץ המכון להכשרת טוענות) ומאוחר יותר גם בגוף הבוחר את רבני הערים (בג"ץ נאמני תורה ועבודה). פרופ' פרנסס רדאי שייצגה את נשות הכותל בעתירה זו חשה אז כי בג"ץ יכול לשנות סדרי-עולם.⁵⁸ אולם ניסיוןן של נשות הכותל להביא לשינוי בעזרת הרשות השופטת לא עלה יפה. ייתכן כי הסיבה לכך היא שהדיון נסב על מקום קדוש, שסמכויותיו של בית-משפט מוגבלות לגביו (על פי דבר המלך במועצתו אין הדיון במעמד המקומות הקדושים בסמכות בית המשפט, אלא בסמכות רשויות השלטון בלבד). יחד עם זאת דן בית המשפט העליון בעשורים האחרונים כמעט בכל סוגיה של הפרת זכויות-אדם.

בחודשים ובשנים שלאחר מכן המשיכו נשות הכותל לנהל תפילות, טקסי בת-מצווה, קריאה במגילת איכה בתשעה באב ובמגילת אסתר בפורים בעזרת הנשים, אך את הקריאה בתורה הן התבקשו לקיים בגן הארכיאולוגי (ובד"כ נמנעו מכך).⁵⁹

חודשים ספורים לאחר הגשת העתירה וטרם הדיון בה בבית המשפט העליון התקין שר הדתות, ביוזמת הממונה על הכותל המערבי, תקנות שנועדו למנוע מנשות הכותל להתפלל במקום על פי דרכן. בתקנות נאמר כי "בתחומי המקומות הקדושים אסורה עריכת טקס דתי שלא על פי מנהג המקום, הפוגע ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום".⁶⁰ מנהג המקום נקבע על ידי הממונה על הכותל המערבי ואסר על נשים להתעטף בטלית, לקרוא בתורה, לעטור תפילין ולזמר בקול רם ברחבת הכותל.

באותה עת הוגשה לבג"ץ עתירה נוספת נגד הממונה על הכותל המערבי ואחרים, בתמיכת 'הוועד הבין-לאומי למען נשות הכותל' שמרכזו בארצות הברית.⁶¹ בית המשפט העליון דן בשתי העתירות כאחת וב-1994 (חמש שנים לאחר הגשת העתירה) נתן את

⁵⁸ מתוך ריאיון עם ענת הופמן מתאריך 24.6.13. ראו גם: בג"ץ 153/87, שקדיאל נ' שר הדתות, פ"ד מ"ב (2) 221. בג"ץ 6300/93, המכון להכשרת טוענות בית דין נ' השר לענייני דתות, מ"ח (4) 441. בג"ץ 2430/11, עמותת ברית נאמני תורה ועבודה נ' השר לשירותי דת ואח'.

⁵⁹ Chesler, Phyllis, *Women of the Wall: Claiming Sacred Ground at Judaism's Holy Site*, Woodstock, Vt. Jewish Lights, 2003, pp. 362-392.

⁶⁰ תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים תשמ"א-1981, בתוך אתר הכנסת: <http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawPrimary.aspx?t=lawlaws&st=lawl2000599=aws&lawitemid>

⁶¹ בג"ץ 257/89, ענת הופמן נ' הממונה על הכותל המערבי, מ"ח (2) 265.

פסק-דינו (הראשון). בהכרעת הדין נתגלע פער בין השופטים בהתאם להשקפת-עולמם, הדתית או החילונית. המשנה לנשיא בית המשפט העליון מנחם אֶלון (הדתית) הציג את תפילתן של נשות הכותל כמאבק אידיאולוגי: "לא מקום התפילה שליד הכותל המערבי הוא המקום ל'מלחמת' מעשים ודעות בסוגיה זו", קבע אלון. "התקנה שהתקין שר הדתות אשר אוסרת על תפילה בכותל המערבי שלא לפי מנהג המקום היא סבירה בתתה ביטוי לעקרון השמירה על 'הסטטוס קוו', לעקרון השמירה על הסדר הציבורי במקום קדוש, ובעיקר – בייצגה את המכנה המשותף הרחב ביותר".⁶² לעומתו כתב השופט (החילוני) שלמה לוי בעניין הסטטוס-קוו: "טיבו של מנהג שהוא משתנה לפי שינויי העתים, ובגדרו יש ליתן ביטוי לגישה פלוראליסטית וסובלנית לדעותיהם ולמנהגיהם של האחרים". נשיא בית המשפט העליון השופט מאיר שמגר, הביע את דעתו בלשון נחרצת על זכותן של נשות הכותל: "לטעמי, יש להוסיף ולחפש אחר דרכים מעשיות שלפיהן כל אדם המבקש לפנות לבוראו בתפילה יהיה רשאי לעשות כן בסגנונו ובדרכו, ובלבד שלא יהווה פגיעה של ממש בתפילתם של אחרים".⁶³ בית המשפט דחה את העתירה אך קבע כי על הממשלה "לקבוע את ההסדרים והתנאים המתאימים, בגדרם תוכלנה העותרות לממש את זכותן לתפילה כמנהגן ברחבת הכותל המערבי, תוך מיתון הפגיעה ברגשותיהם של מתפללים אחרים ותוך קיום סדרי האבטחה הנדרשים", וזאת תוך שישה חודשים.⁶⁴ במילים אחרות, כבר בפסק-דינו הראשון של בית המשפט העליון בסוגיית נשות הכותל סומנה הדרך לשבירת הסטטוס-קוו וליצירת מנהג-מקום חדש. יחד עם זאת נתן בית המשפט העליון עדיפות לערך הפגיעה ברגשות המתפללים האורתודוקסים על ערך הזכות לשוויון של נשות הכותל. השופטים ציפו מן הממשלה למצוא דרך לאזן בין זכות הפולחן השוויונית של נשות הכותל לבין הפגיעה ברגשות המתפללים (האורתודוקסים), ולכן לא השיגו נשות הכותל את מבוקשן, אלא רק 18 שנים מאוחר יותר, בפסק הדין של שופט בית המשפט המחוזי משה סובל, שניתן באפריל 2013.

פרנסס רדאי⁶⁵ מציינת כי היתה זו הפעם הראשונה שבית-משפט התערב בסמכותו של הממונה על הכותל כפי שנקבעה בחוק השמירה על המקומות הקדושים (1981), ופסק בניגוד לעמדתו של הממונה על הכותל בדבר מנהג המקום.⁶⁶ רדאי מסתמכת על נורמות

⁶² שם.

⁶³ דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה ואחרים נ' ענת הופמן ואחרים, פ"ד נ"ז (3) 289, עמ' 14.

⁶⁴ שם. דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה ואחרים נ' ענת הופמן ואחרים, עמוד 24. ראו גם: Chesler, phyllis, *Women of the Wall*, pp. 362-392.

⁶⁵ פרנסס רדאי ליוותה את נשות הכותל במאבקן המשפטי בין השנים 1998-2003. מתוך ריאיון שהתקיים עמה בתאריך 25.7.2013. בשיחה עם שירה פרוס נאמר לי כי פרופ' רדאי עדיין מייעצת לנשות הכותל באופן לא פורמלי [מ.ר].

⁶⁶ על פי דברי פרנסס רדאי בריאיון שנערך עמה בתאריך 25.7.2013.

בין-לאומיות וטוענת כי במשפט הבין-לאומי מדינות חייבות לבטל פרקטיקות תרבותיות מפלות על פי סעיף 5 לאמנת האו"ם לביעור צורות אפליה נגד נשים (CEDAW).⁶⁷ עמדתה היא שהכותל, בגין מעמדו הרם, אינו יכול להפוך סמל לדיכוי האישה.⁶⁸

כשנה לאחר פסיקת בג"ץ, משנמנעה הממשלה מיישום החלטת בית המשפט, עתרו נשות הכותל שוב לבית המשפט, בבקשה שיכפה על הממשלה לממש את פסיקתו. בדונו בעתירה חדשה זו ביקש בית המשפט העליון למנות ועדה ממשלתית שתכריע בסוגיה ברוח פסיקתו וזאת במטרה לאזן בין שני הערכים המתנגשים: חופש הפולחן מחד גיסא ופגיעה אפשרית ברגשות הציבור מאידך גיסא. הממשלה מינתה לשם כך ועדת מנכ"לים שהגישה את מסקנותיה באפריל 1996.⁶⁹

נשות הכותל, שלא היו מרוצות מהחלטת הוועדה, שהפנתה אותן להתפלל ביקשת רובינסון, שטחו את טענותיהן בפני ועדה נוספת שאליה הופנו על ידי פרקליטות המדינה בהסכמת בית המשפט העליון – היא ועדת נאמן שמונתה על ידי הממשלה.⁷⁰ בספטמבר

Article 5: States Parties shall take all appropriate measures: (a) To modify the social and cultural patterns of conduct of men and women, with a view to achieving the elimination of prejudices and customary and all other practices which are based on the idea of the inferiority or the superiority of either of the sexes or on stereotyped roles for men and women

⁶⁷ סעיף 5 לאמנת האו"ם: "במילוי חובותיהן היסודיות שנקבעו בסעיף 2, מתחייבות המדינות בעלות האמנה לאסור ולבער אפליה גזעית בכל צורותיה, ולערוב לזכותו של כל אדם, בלא הבחנה באשר לגזע, צבע או מוצא לאומי או אתני, לשוויון בפני החוק, בעיקר בהנאה מן הזכויות דלקמן: 1. הזכות ליחס שווה בפני בתי המשפט וכל שאר גופים שלהם סמכויות שיפוט; 2. הזכות לביטחון האדם ולהגנתו על ידי המדינה נגד אלימות או נזק גופני, בין בידי פקידי ממשלה או בידי כל יחיד, קבוצה או מוסד; ...; 4. זכויות אזרחיות אחרות, במיוחד: vii. הזכות לחופש המחשבה, המצפון והדת; viii. הזכות לחופש הדעה והביטוי; ix. הזכות לחופש התכנסות והתאגדות שקטות. בתוך: כתיב אמנה 861, אמנה בין לאומית בדבר ביעורן של כל הצורות של אפליה גזעית:

<http://index.justice.gov.il/AntiRacism/Documents/unConvention.pdf>

בפברואר 1979 סברה רדאי שבית המשפט העליון הבין שאי-אפשר להתעלם מן העובדה שיש דרישה לשינוי בתפיסה של הנשים בחברה הדתית והיא כוללת תפילת נשים אך חשב שלא ניתן להתמודד עם הסוגיה הזו בכותל. לדעתה, השופטים נתנו משקל גדול יותר לפגיעה ברגשות הציבור האורתודוקסי מאשר לחופש הפולחן של נשות הכותל. על עמדה זו היא חולקת ולדעתה סוגיה זו כן היתה צריכה להתדין בקשר לכותל, דווקא בשל החשיבות ההיסטורית-לאומית שלו. מתוך ריאיון עמה בתאריך 25.7.2013.

⁶⁹ ועדת המנכ"לים הורכבה ממנכ"ל משרד ראש הממשלה (יו"ר) והמנהלים הכלליים של המשרד לענייני דתות, משרד הפנים, משרד המשטרה דאז והיועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה. כן צורפה לוועדה, כמשקיפה, יועצת ראש הממשלה למעמד האישה.

⁷⁰ מונתה ב-27 ביוני 1997. החברים בוועדת נאמן היו: יושב-ראש: שר האוצר דאז יעקב נאמן; עו"ד אריאל וייס; עו"ד פרופ' דב פרימר; הרב נחום רבינוביץ, ראש ישיבת מעלה אדומים; הרב אורי רגב, נציג התנועה הרפורמית והרב אהוד בנדל (מחליפו של הרב ראובן המר), נציג התנועה הקונסרבטיבית. מסקנות הוועדה נתקבלו בניגוד לדעתו החולקת של הרב אורי רגב מן התנועה הרפורמית.

1998 פרסמה ועדה זו את מסקנותיה אשר קבעו כי נשות הכותל תוכלנה להתפלל כדרך באתר 'קשת רובינסון', אך לא בעזרת הנשים, וזאת מחשש להפרות-סדר קשות. לדעת הוועדה גם אבטחה משטרתית תותיר על כנה את הפגיעה ברגשות כלל המתפללים ובקדושת המקום.⁷¹

ועדת השרים לענייני ירושלים קיבלה את המלצת ועדת נאמן ונשות הכותל הסכימו לקבל את ההצעה בלית ברירה, בתנאי שמתחם 'קשת רובינסון' יוכשר לתפילה, ועד אז הן ביקשו להמשיך ולהתפלל ללא הפרעה (דהיינו בהגנת המשטרה) בעזרת הנשים הכללית של רחבת הכותל.

משלא הגיעו הצדדים להסכמה, מאחר שרחבת התפילה החדשה לא הוכשרה, נאלץ בית המשפט העליון לפסוק בעתירה. בפסק הדין (השני) שניתן במאי 2000, החליט בית-המשפט לתת צו החלטי המורה לממשלה "לקבוע את ההסדרים ואת התנאים המתאימים שבגדרם תוכלנה העותרות לממש את זכותן לתפילה כמנהגן ברחבת הכותל המערבי".⁷²

ד"ר שמואל ברקוביץ טען, לדעתי בצדק, כי בהחלטה זו הרחיב בג"ץ את סמכותו (מן הזכות לפסוק בנושא שמירת הסדר במקומות הקדושים, קיבל בג"ץ החלטה שאינה בסמכותו בנושא זכות הפולחן, שהיא זכות שלטונית) ופסק באופן הפוך לפסיקותיו בדרישות מתפללים יהודים להתפלל במתחם הר הבית.⁷³

לא ייפלא, על כן, שהממשלה ערערה על פסק הדין וביקשה דיון נוסף בהרכב מורחב של בית המשפט העליון. באפריל 2003 ביטל בג"ץ את פסיקתו הקודמת משנת 2000 וברוב של חמישה מול ארבעה שופטים החליט לאמץ את הצעת המדינה שאתר 'קשת רובינסון' ישמש את נשות הכותל. הממשלה טענה שיקשת רובינסון היא אחד ממקטעי הכותל המערבי וכי התפילה של נשות הכותל במקום זה "תייתר חיכוכים ותמנע פגיעה ברגשות המתפללים בכותל בדרך הנהוגה מימים ימימה".⁷⁴ יחד עם זאת היה על הממשלה

⁷¹ שם. Chesler, Phyllis, *Women of the Wall*, p. 384.

⁷² מתוך דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה נ' ענת הופמן, פ"ד (3) 289. דיון נוסף בפסק-דין של בית המשפט העליון בבג"ץ 3358/95, הופמן נ' מנכ"ל משרד ראש הממשלה.

⁷³ ברקוביץ, שמואל, "המעמד של הר הבית והכותל המערבי במשפט הישראלי", בתוך: יצחק רייטר (עורך): *ריבונות האל והאדם – קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית*, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001, עמ' 202. מצוטט אצל שקדיאל, לאה, "קבוצת נשות הכותל: פמיניזם רדיקלי כהזמנה לשיח ישראלי חדש?" בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים): *מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיית ובחילונית בישראל*, מכון ון ליר: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2004, עמ' 284.

⁷⁴ שם, עמוד 27.

להכשיר את אתר התפילה החדש כראוי. בריאיון עם ענת הופמן היא הודתה, בדיעבד, כי היתה זו שגיאה לפנות שוב לבג"ץ וכי הארגון היה צריך לדעתה להמשיך בפעילויותיו.⁷⁵

נשיא בית המשפט העליון דאז, השופט מאיר שמגר, הביע בפסק-דין זה את העמדה הבאה: "... המכנה המשותף משמעו, לטעמי, הסתפקות בעיקרי ההסדרים המבטיחים חופש גישה וחופש תפילה לכל אחד, ללא כפיית אורח התנהגות ייחודי על מי שאינו רוצה בכך וללא פגיעה ברגשות המאמינים. אין משמעו כפיית הגישה המחמירה ביותר. אגב, לו היו הולכים בדרך האימוץ של הגישה המחמירה ביותר, אסור היה לאף יהודי לעלות להר הבית".⁷⁶

יצוין שהמפלגות החרדיות, ש"ס ודגל התורה, התנגדו להצעת הממשלה שיוקצה לנשות הכותל מקום-תפילה ביקשת רובינסון. הן הגישו הצעות-חוק שנועדו לעקוף את החלטת בג"ץ, בהן הוצע שאישה שתעטה טלית ותישא תורה בכותל יהיה דינה שבע שנות מאסר.⁷⁷

באותה תקופה הגיעה התנועה הקונסרבטיבית להסכמה עם הממשלה על הקצאת שטח לתפילת אנשיה ברחוב ההרודיאני שליד 'קשת רובינסון' וכן נבנה משטח-תפילה קטן מעץ, שיועד לקריאה בתורה לנשות הכותל. מזכיר הממשלה דאז, יצחק הרצוג, סייע לקונסרבטיבים בסידורים לאחסון ספרי-תורה ב'מרכז דוידסון' ואף דאג שהממשלה תתרום להם ספר-תורה.

בין השנים 2009 ו-2013 ניהל מזכיר הממשלה דאז, צבי האוזר, מטעמו של ראש הממשלה בנימין נתניהו, משא ומתן עם כלל הגורמים לשם התקנה ראויה של אזורי-תפילה בגן הארכיאולוגי והתגבשה תכנית להרחבת משטח-תפילה גדול יותר (שעלותו שלושה מיליון שקלים) על חלק מן הגן הארכיאולוגי, תוך פגיעה מינימלית בעתיקות. תכנית זו היתה רחוקה מלספק את דרישותיהן של נשות הכותל ושל התנועה הרפורמית.

מאז החלטת בג"ץ השנייה (2000) ועד לקבלת הערעור עליה (2003) התפללו נשות הכותל ב'קשת רובינסון', בדרך כלל לאחר שהחלו את תפילתן בעזרת הנשים, אך את הקריאה בתורה היו אמורות לקיים תחת 'קשת רובינסון' מכיוון שהמשטרה חששה מהתפרעויות שעליהן לא תוכל להשתלט.⁷⁸

⁷⁵ הופמן, ענת, מתוך ריאיון עמה מתאריך 23.1.2010.

⁷⁶ דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה נ' ענת הופמן, נ"ז (3) 289. דיון נוסף בפסק-דינו של בית-המשפט העליון בבג"ץ 3358/95, הופמן נ' מנכ"ל משרד ראש הממשלה, פ"ד נ"ד (2).

⁷⁷ Chesler, *Women of the Wall*, pp. 365-392. בסוף שנת 2001 אף הגישו מפלגות אלו הצעת חוק שנועדה להנציח את השליטה החרדית מבחינת זכויות פולחן בכותל.

⁷⁸ הופמן, ענת, מתוך ריאיון עמה מתאריך 23.1.2010.



תמונה 3: מתפללים מסורתים בגן הארכיאולוגי (צילום: אתר וואלה, 17.10.2013)



תמונה 4: משטח התפילה שהוקם עבור המסורתיים ו'נשות הכותל'
(צילום: אתר וואלה, 17.10.2013)



תמונה 5: נשות הכותל מתפללות בחסות אבטחה משטרתית, 4.11.2013
(צילום: פלאש 90, מרים אלסטר)

ב-18 בנובמבר 2009 נפל דבר בכותל המערבי. לראשונה זה 21 שנים בהן נהגו נשות הכותל להתפלל בעזרת הנשים, עצרה המשטרה אחת מהן, נפרת פרנקל, סטודנטית לרפואה, חברה בתנועה המסורתית, בגין הפרת מנהג המקום בכך שהתעטפה בטלית ואחזה (אך לא קראה) בספר-תורה. "מדובר בספר חדש ורצינו ללכת בעקבותיו לאזור 'קשת רובינסון' בו מותר לנשים, על פי פסיקת בג"ץ, לקרוא בתורה", סיפרה ענת הופמן. "הממונה על הכותל המערבי, כחלק מסמכותו, איננו מרשה להביא לכותל ספר-תורה, אלא רק להשתמש בספרי התורה הקיימים שבכותל עצמו. אולם ספרים אלו אינם זמינים לנשות הכותל".⁷⁹

מעצרה של פרנקל היה, לדעת הופמן, הנקודה הארכימדית שחוללה את גל השינוי לטובת נשות הכותל בדעת הקהל ובאמצעי התקשורת.⁸⁰ הדבר התרחש שעה שהחברה הישראלית החלה לאבד את סובלנותה כלפי תופעות של הדרת נשים מצד החברה

⁷⁹ חסון, ניר, "סיבת המעצר: אחזה בספר-תורה והתעטפה בטלית ברחבת הכותל", *הארץ*, 19.11.2009: <<http://www.haaretz.co.il/misc/1.1290849>>

⁸⁰ שם.

החרדית והדתית אורתודוקסית.⁸¹ משהבחינו נשות הכותל בשינוי שחל בגישת התקשורת כלפיהן, הן החלו להבליט יותר את דרכן השונה עם הגעתן לכותל המערבי – מה שנתפס בעיני הממונה על הכותל כיפרובוקציה, אך משך תקשורת אוהדת.

ביוני 2010, בעת תפילת ראש חודש אב, עצרה המשטרה את יו"ר הארגון, ענת הופמן, משום שאחזה ספר-תורה. וכך תיארה הופמן את האירוע: "במהלך התפילה הספר היה מונח בתיק, אך המתפללות הוציאו אותו מוקדם מן המועד המותר להן, כלומר בעזרת הנשים, ולא בעת שהן עוברות ליקשת רובינסון, וכבר בסיום תפילת השחרית החלו לרקוד אתו בשירה לעבר היציאה מהרחבה".⁸²

הופמן נעצרה שוב כעבור כשלושה חודשים בשל אירוע משותף שקיימו נשות הכותל עם 'נשות הדסה'. הופמן בילתה את הלילה במעצר ללא מיטה והגישה תלונה על כבילה מכאיבה ויחס משפיל של השוטרים.⁸³

המעצר המתוקשר, שחולל שינוי, היה בדצמבר 2012. לאחר שבמשך מספר חודשים נדרשו נשות הכותל למלא אחר הוראות חדשות ומחמירות של המשטרה, נעצרה הרבה אליס פרישמן, מנהיגה רפורמית חשובה בארה"ב ועורכת הסידור הרפורמי. פרישמן הצליחה להיכנס לעזרת הנשים בכותל עם טלית, אך שם ניגש אליה שוטר וביקש ממנה שתסיר אותה. "אמרתי שאני לא מבינה, שאני לא עוברת על שום חוק, לא ישראלי ולא יהודי", סיפרה. היא עוכבה לשלוש שעות בתחנת המשטרה ולבסוף התבקשה לחתום על התחייבות שלא תבקר בכותל 15 יום. היא סירבה ושחררה עם אזהרה שאם תיתפס, תיקנס ב-3,000 שקלים.⁸⁴

הממונה על הכותל הגיב בתקשורת על האירוע במילים אלו: "הן לא באות להתפלל, הן באות להפגין... כל חודש הן באות עם פרובוקציה חדשה כדי למשוך את התקשורת. הן ניסו להכניס ספרי-תורה, הן שרות בכוונה בקול, הכול כדי לעורר רעש ומהומה. מה שהחלטתי זה להרחיק את המאבק הזה מהכותל, כי ישראל נראית גרוע והכותל נראה גרוע. אמרנו להן שהכותל זה לא המקום להביע עמדות פוליטיות".⁸⁵

⁸¹ ענת הופמן עצמה פעלה נגד ביטויי הדרת נשים במרחב הציבורי. המרכז הרפורמי לדת ומדינה של התנועה ליהדות מתקדמת שהיא עומדת בראשו פרסם בשנים 2011-2012 שני דוחות תחת השם: "מודרות למהדרין: הפרדה בין נשים לגברים והדרת נשים במרחב הציבורי בישראל".

⁸² נחשוני, קובי, "מתפללת בכותל הוציאה ספר-תורה – ונעצרה", *Ynet*, 12.7.2010: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3918430,00.html>

⁸³ חסון, ניר, "מחריף המאבק בנשות הכותל: מעצרים ואיסורים חדשים".

⁸⁴ שם.

⁸⁵ שם.



תמונה 6: מעצרה של ענת הופמן על ידי המשטרה בעת שנשאה ספר תורה, 12.7.2010 (צילום: פלאש 90)

נשות הכותל טענו כי המעצרים אינם מדיניות של המשטרה אלא מדיניות של הממונה על הכותל המערבי "המושך בחוטים והמפקד האמתי בשטח".⁸⁶ רבינוביץ' הכחיש כי הוא אחראי להנחיות החדשות והמחמירות של המשטרה ואמר כי למשטרה נמאס להביא מאות שוטרים למקום.⁸⁷ המשטרה מצדה גוללה את האחריות אל הפרקליטות ואל היועץ המשפטי לממשלה אשר מנחה אותה, לפי דובר מחוז ירושלים של משטרת-ישראל.⁸⁸

דברי הרב רבינוביץ' משקפים את האסטרטגיה המוצלחת של נשות הכותל. מעת שהבינו שהמשטרה מבצעת מעצרים לאכיפת החוק, וכי הדבר פועל לטובתן בתקשורת, הן ניצלו זאת עד תום והשינוי המיוחל לא איחר לבוא.

⁸⁶ נחשוני, קובי, "רב הכותל: אף אישה לא תיעצר על אמירת קדיש", *Ynet*, 4.4.2013, <<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4364165,00.html>>

⁸⁷ ריאיון עם הרב רבינוביץ' מתאריך 8.7.2013.

⁸⁸ מתוך ריאיון עם שמוליק בן-רובי, דובר משטרת ישראל, מתאריך 21.7.2013.

סדרת מעצרים של נשות הכותל זכתה לכותרות בתקשורת בארץ ובעולם על רקע תופעות רחבות יותר של הזרת נשים מצד חרדים ודתיים בחברה הישראלית. כותרות אלו הביאו להתעוררות בקרב היהודים הלא-אורתודוקסים בארצות הברית. רבים מהם חשים כי ממשלת-ישראל מאמצת את דרכם של האורתודוקסים בהסדרי הגיור והאישות ופועלת נגד רוב יהודי העולם וארגוניהם הפעילו עליה לחצים כבדים. לחצים אלה נתנו את אותותיהם ובתחילת 2013 ביקש ראש הממשלה בנימין נתניהו מיו"ר הסוכנות היהודית נתן שרנסקי להתערב במחלוקת ולהציע פתרון של פשרה בסוגיה שהפכה לאבן-נגף ביחסי ישראל עם יהדות התפוצות.

בינואר 2013 הגישו שמונה ארגונים, ובהם נשות הכותל, עתירה לבית המשפט העליון נגד ראש הממשלה ו'הקרן למורשת הכותל' בדרישה להפקיע את השליטה בכותל מידיו של הממונה על הכותל המערבי (הרב שמואל רבינוביץ') ולאפשר ייצוג שוויוני בניהול האתר לזרמים השונים ובהם חילונים, רפורמים ונשים.⁸⁹ בעתירה נטען שהרב שמואל רבינוביץ' מוגדר אמנם 'הממונה על הכותל' ומינויו הוא ממשלתי, אך הוא אינו רואה לנגד עיניו את מימוש האינטרסים של כלל הזרמים ביהדות, אלא את האינטרס האורתודוקסי בלבד. עוד נטען כי "תקנות המקומות הקדושים" בעניין הכותל הן בעייתיות משום שהמדינה נתנה לממונה על הכותל את הכוח והסמכות להחליט ולהגדיר כראות-עיניו את מנהג המקום.⁹⁰ בריאיון שקיימתי עם הרב רבינוביץ' הוא לא נשמע מוטרד מן העתירה, משום שלטענתו יש בהנהלת הקרן ייצוג חילוני גדול ואף ייצוג נשי מקרב בעלי תפקידים במשרדי הממשלה. על שולחנו היתה מונחת חוברת מצגות ובה מעין סקירת מודיעין על שמונת הארגונים שעתרו לבית המשפט, מקורות המימון שלהם והסיוע שהם מקבלים מן 'הקרן החדשה לישראל' וממשרד-ממשלה.

לאחר הבחירות לכנסת, בינואר 2013, קיבלו נשות הכותל תגבורת פוליטית מחברות-כנסת חדשות שנבחרו ברשימות מר"צ, העבודה ויש עתיד'. במאסר 2014 הצטרפו לתפילת נשות הכותל שלוש חברות-כנסת – תמר זנדברג ומיכל רוזין (מר"צ) וסתיו שפיר (העבודה) והתעמתו עם שוטרים שאסרו עליהן להיכנס עם טליתות לרחבת התפילה. חרף התנגדות המשטרה הן נכנסו למקום והצטרפו לתפילת נשות הכותל. ח"כ זנדברג אמרה: "אני אישה חילונית, אבל אני מזדהה עם המאבק של הנשים האלו לחופש ביטוי

⁸⁹ בתוך אתר נשות הכותל, "הסיפור המשפטי": <http://womenofthewall.org.il/he/odot/%d7%9e%</d7%a6%d7%91-%d7%9e%d7%a9%d7%a4%d7%98%d7%99>

ראו גם: בג"ץ 145/13, המרכז הרפורמי לדת ומדינה, התנועה ליהדות מתקדמת נ' ראש הממשלה. ⁹⁰ שם. בג"ץ 145/13, המרכז הרפורמי לדת ומדינה, התנועה ליהדות מתקדמת נ' ראש הממשלה.

ודת".⁹¹ בישיבת ועדת הכנסת הסבירה זאת זנדברג כך: "אני אישה חילונית, אני לא נוהגת להתפלל, ודרך אגב, גם לא היה בכוונתי להתפלל... הצטרפתי לתפילה הזו לאות סולידריות, וככל הנראה לא הייתי מגיעה לירושלים בשעה שש וחצי בבוקר, בבוקר קריר, אלמלא נשות הכותל היו נעצרות. וכאן העמדה המוסרית, הפוליטית, הפלורליסטית והמצפונית שלי נעצרה".⁹²

חברת הכנסת ד"ר עליזה לביא (יש עתיד) שנבחרה אז לתפקיד יו"ר ועדת הכנסת למעמד האישה, הביעה עמדה שונה. לדעתה ניתן יהיה להשיג פתרון רק באמצעות הידברות, דיאלוג והבנה בין הצדדים, תוך התחשבות וגילוי רגישות. לביא תיווכה בין נשות הכותל לבין רב הכותל והמשטרה, במטרה שלא יעצרו נשים שיגידו קדיש בכותל.⁹³ לביא תומכת בתכנית הפשרה של שרנסקי⁹⁴ ומתנגדת לכל פעילות שאינה חוקית ברחבת הכותל. כך, למשל, היא הביעה הסתייגות מהשתתפותן של ח"כ תמר זנדברג וח"כ מיכל רוזין באותה תפילה עם נשות הכותל.⁹⁵ ביוני 2013 הגישה לביא, עם חברי-כנסת נוספים, הצעת-חוק לפיה רחבת התפילה המרכזית בכותל תחולק שווה בשווה בין גברים לנשים.⁹⁶ לטענתה, הנשים מופלות בכותל המערבי מאחר שהוקצה להן שם שטח-תפילה קטן משמעותית, למרות שהן מחצית מאוכלוסיית-ישראל.⁹⁷ אולם לביא אינה תומכת במאבקן של נשות הכותל לקרוא בתורה דווקא בעזרת הנשים.

באותה תקופה התנהל מסע איומים נגד נשות הכותל. בכניסה לביתה של אחת מהן, העיתונאית פגי סידור, צוירו פעמיים כתובות מאיימות.⁹⁸

⁹¹ אזולאי, מורן ודביר (דובול) נועם, "זנדברג ושפיר התפללו בכותל עם טליתות", *Ynet*, 12.3.2013, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4355349,00.html>

⁹² כנסת ישראל, ועדת הפנים והגנת הסביבה של הכנסת, פרוטוקול מס' 9 ופרוטוקול מס' 5 משיבת הוועדה לקידום מעמד האישה, 30 באפריל 2013.

⁹³ בנדט, שבתאי ואלטמן, יאיר, "הושגה הסכמה: נשות הכותל יוכלו לומר קדיש", *נואלה*, 5.4.2013, <http://news.walla.co.il/item/2630594>

⁹⁴ נחשוני, קובי, "רב הכותל ליועמ"ש: האתר יהפוך לתוהו ובוהו", *Ynet*, 25.4.2013, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4372563,00.html>

⁹⁵ נחשוני, קובי, "רב הכותל: נשות הכותל מובילות למלחמת אחים", *Ynet*, 13.3.2013, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4355536,00.html>

⁹⁶ הונחה על שולחן הכנסת ביום 17.6.13.

⁹⁷ בנדר, אריק, "הצעת חוק: לחלק את רחבת הכותל שווה בשווה", *מעריב*, 16.9.2013, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/471/765.html>

⁹⁸ שלינגר, אלי וקוריץ יואל, "גרפיטי נגד נשות הכותל: תג תורה, הכותל אינו הפקר", *בחדרי-חדרים*, 20.5.2013, http://www.bhol.co.il/article_old.aspx?id=54663

באפריל 2013 הורה מפקד מחוז ירושלים במשטרה, ניצב יוסי פריינט, שלא לאפשר לנשות הכותל להתעטף בטלית ברחבת הכותל ויש המפרשים הוראה זו כחריגה מהנחיות היועץ המשפטי לממשלה ומפסיקת בג"ץ.⁹⁹ על רקע זה עצרה המשטרה ב-11 באפריל 2013 חמש מנשות הכותל בטענה שעוררו פרובוקציה הפוגעת ברגשות המתפללים האחרים. אולם שופטת בית משפט השלום בירושלים, שרון לארי בבלי, הורתה לשחררן ללא תנאים מגבילים וקבעה כי הסדר לא הופר על ידי המתפללות וכי לא הן שהחלו בפרובוקציה, אלא אלה שהפגינו נגדן.¹⁰⁰

המדינה ערערה על החלטת השופטת ובחלוף שבועיים, ב-24 באפריל 2013, נתן שופט בית המשפט המחוזי משה סובל את פסק הדין שהוצג בפתח חיבור זה. סובל קבע כי נשות הכותל רשאיות להתפלל ליד הכותל כדרךן וכי תפילתן אינה פוגעת ברגשות הציבור ועל כן אין למנוע מהן להמשיך ולהתפלל ברחבת הכותל. עוד כתב השופט כי אין לקבוע שהמנהג האורתודוכסי הוא מנהג המקום.¹⁰¹ ענת הופמן טוענת כי זהו אחד מפסקי הדין החשובים ביותר שניתנו בישראל בענייני דת ומדינה משום שהוא כופה על המדינה להתמודד עם שאלת 'מנהג המקום' בכותל – שאלה שמאז 1967 התחמקה ממשלת-ישראל מלדון בה.¹⁰² המשמעות היא שנשות הכותל אינן עוברות על תקנות המקומות הקדושים.

החלטה תקדימית זו חוללה שינוי בכללי המשחק ושינתה לחלוטין את מעמדן של נשות הכותל ואת יחסי הכוחות המשפטיים בינן לבין הממונה על הכותל ושאר גורמי המדינה. מעתה ואילך הממשלה היא זו שצריכה למצוא דרך לאפשר את תפילת נשות הכותל ולהגן עליהן מפני תוקפנות או לחלופין לממש את החלטת בג"ץ בדבר הכשרת רחבת-תפילה הולמת באזור 'קשת רובינסון'.

נראה כי פסק-דינו של השופט סובל העלה את רף הציפיות של ענת הופמן. בריאיון שקיימתי עמה באמצע 2013 היא אמרה שהיא מעוניינת לקיים בכותל אירוע גדול אשר

⁹⁹ אטינגר, יאיר, "פשרת נשות הכותל: הקמת מתחם רפורמי", הארץ, 10.4.2013: <http://www.haaretz.co.il/news/e47>

¹⁰⁰ נחשוני, קובי ודביר, יוני, "בית המשפט: לא היתה עילה למעצר נשות הכותל", Ynet, 11.4.2013: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4366920,00.html>

¹⁰¹ עמ"י (ירושלים) 23834-04-013, מדינת-ישראל נ' בוני ריבה ראס ואח', בתוך: אתר נשות הכותל. ראו גם: נחשוני, קובי, "בג"ץ לא אסר את תפילת נשות הכותל", Ynet, 25.4.2013: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4372332,00.html>

¹⁰² מתוך ריאיון עם ענת הופמן מתאריך 24.6.13.

יביא מפנה בהתייחסות החברה הישראלית לארגון.¹⁰³ לדבריה, ההישג העיקרי של נשות הכותל הוא בתחום הפוליטי ולא בתחום המשפטי. זאת משום שלהערכתה פסק הדין של השופט סובל תלוי על בלימה והממשלה עלולה לחוקק חוק שיעקוף את פסק הדין ורק שרת המשפטים ציפי לבני בולמת זאת.¹⁰⁴ אולם מנכ"לית ארגון נשות הכותל, לזלי זקס, מעירה כי קשה לראות כיום ראש-ממשלה שייתן ידו לחקיקה כזו 'שתבעיר' את יהדות ארצות הברית לאחר שנשות הכותל הביאו נשים להפגין מול קונסוליות ישראליות.¹⁰⁵

ואכן, לאחר פסיקתו של השופט סובל פנה הרב רבינוביץ' אל השר לענייני דתות, נפתלי בנט, בבקשה שיתקין תקנות שיגדירו את 'מנהג המקום', כדי למנוע מנשות הכותל להתפלל בעזרת הנשים וכך לעקוף, למעשה, את פסיקת בית המשפט.¹⁰⁶ כמו כן ביקש רבינוביץ' מן היועץ המשפטי לממשלה ומפרקליט המדינה שיערערו על פסיקת בית המשפט המחוזי, בטענה שהדבר יביא שוב 'להבערת השטח'.¹⁰⁷ ניסיון כזה להבערת השטח אכן אירע. חודש לאחר פרסום פסק הדין של השופט סובל צייתו אלפי חרדים להוראת הרבנים ובאו אל רחבת הכותל כדי למחות נגד נשות הכותל שהגיעו להתפלל עם טליתות בראש-חודש סיוון (10.5.13). הרב עובדיה יוסף קרא לכל בנות הסמינרים להגיע לרחבת הכותל בשעה 06:30 (כחצי שעה לפני נשות הכותל) כדי לבטל את 'הגזירות'. גם הרבנים החרדים האשכנזים, אהרן שטיינמן והרב שמואל אויערבאך, קראו לבנות הסמינרים למחות נגד תפילת נשות הכותל, אותה הגדירו "התרסה נגד היהדות".¹⁰⁸

¹⁰³ מתוך ריאיון עם ענת הופמן מתאריך: 23.1.2010. היא שואפת לארגן אירוע בת-מצווה המוני בכותל, אליו יגיעו אלף איש, כל אחד עם ספר-תורה ביד. היא מעוניינת "לייצר אירוע שיהיה מעל לכל דמיון של משטרת הכותל", אירוע שישנה את פני ההגמוניה האורתודוקסית. זאת משום שבהפגנת כוח שכזו, דרכן של נשות הכותל לא תהייה עוד מוגדרת 'שולית'. הופמן שואפת גם לארגן מדי חודש כ-100 טקסי בת-מצווה בכותל. הרעיון שלה לגייס תמיכה ומודעות של נשים לגישה השוויונית בדת נשען על תמריץ כלכלי: לימוד העלייה לתורה יעלה 1,000 ש"ח אך אם האם תצטרף ללימוד הוא יעלה 500 ש"ח, ואם הסבתא תצטרף גם היא, לימוד התורה יהיה חינם. לשאיפה זו שותף הרב גלעד קריב. הוא צופה שכאשר תיפתח הרחבה השלישית בכותל, מניין טקסי בת-מצווה ובר-מצווה שיערכו שם יעלה על זה של אלה שיתקיימו ברחבה המופרדת שבשליטת האורתודוקסים. הופמן שואפת גם לכך שארגון נשות הכותל יזכה בפרס ישראל על הצלחתו בהובלת שינויים משמעותיים בדת הקשורים לחיים האזרחיים, כגון: נישואין, גירושין, גיור ומינוי נשים כדינות. מעל לכול, היא צופה שבעתיד תהיה, לראשונה בישראל, מועמדת לתפקיד הרבנית הראשית בישראל.

¹⁰⁴ הריאיון השני עם ענת הופמן מתאריך 4.11.2014.

¹⁰⁵ ריאיון עם לסלי זקס מתאריך 9.12.2014.

¹⁰⁶ שיימן, צבי, "רב הכותל: לכבות את אש המחלוקת שאחזה בכותל המערבי", *אתר סונוגים*, 12.5.213.

¹⁰⁷ נחשוני, קובי, "רב הכותל ליועמ"ש: האתר יהפוך לתווה ובוהו", *Ynet*, 25.4.2013.

<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4372563,00.html>

¹⁰⁸ גילהר, ארי, "מהומה בכותל המערבי", *nrg*, 10.05.2013, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/468/>

904.html

בשלב זה כבר החלה המשטרה לפעול נגד מפרי-סדר חרדים הפוגעים בזכותן של נשות הכותל להתפלל ועצרה שלושה מהם שהשליכו על המתפללות זבל ואבנים.

ענת הופמן מצביעה על גיוס דעת הקהל היהודית-אמריקאית באמצעות התקשורת, כהצלחתן העיקרית של נשות הכותל. מרגע שהממשלה הביעה נכונות לשאת ולתת עם נשות הכותל ועם הזרמים הלא-אורתודוקסים, נוצרה בין זרמים אלה התלכדות שלא היתה כמותה וכך תרמו נשות הכותל לגישור בין התנועה הרפורמית לתנועה המסורתית.¹⁰⁹ אלא שהצלחתן של נשות הכותל בגיוס יהדות ארצות-הברית היתה להן גם לרועץ. התנועה הרפורמית – הגדולה בזרמים היהודיים בעולם – והתנועה הקונסרבטיבית בארצות הברית, חשו שהישג פוליטי זה הוא פרי הלחץ שהפעילו על ראש הממשלה ומאותו רגע הן החלו לנהל עמו משא ומתן בעצמן ודחקו את נשות הכותל ואת יעדיהן המקוריים לשוליים.

יו"ר הסוכנות היהודית, נתן שרנסקי, ניהל מגעים בעיקר עם ראשי הזרמים הלא-אורתודוקסיים בארצות הברית וכן עם שאר השחקנים הרלבנטיים בסכסוך, עד שהציע את הפשרה שנקראת 'מתווה שרנסקי': רחבת הכותל המערבי תוארך דרומה, כמעט עד הפינה הדרום-המערבית של הר הבית, עד שהתוספת תשווה בגודלה לרחבת הכותל ההיסטורית ובמת התפילה תוגבה עד שתשווה בגובהה לרחבה זו. שטח התפילה החדש, שזכה לשם הזמני 'עזרת ישראל', יהיה מיועד לכל מי שאינו חפץ להתפלל בחלק האורתודוקסי של הכותל. הכניסה הדרומית לכותל תהיה משותפת לכולם ומשם יצא כל אחד לחלק בו הוא מבקש להתפלל.¹¹⁰

התגובות לימתווה שרנסקי היו מעורבות. נשות הכותל התנגדו לו, תחילה, משום שהוא מרחיק אותן מיעדן המקורי – לחולל תמורה בקרב נשים אורתודוקסיות במקום בו הן מתפללות. הן טענו כי הפשרה של שרנסקי לא הוצעה להן ולכן הן "אינן צד במהלך".¹¹¹ ענת הופמן טענה שהמתווה המוצע מנציח היררכיה יהודית פנים-דתית המציבה את היהודים האורתודוקסים מעל הרפורמים והקונסרבטיבים. המשמעות היא

¹⁰⁹ ריאיון שני עם ענת הופמן מתאריך 4.11.2014.

¹¹⁰ Sokol, Sam, Jeremy, Sharon & Eisenbud, K. Daniel, "Sharansky propose egalitarian section at Kotel", *The Jerusalem Post*: <<http://www.jpost.com/Jewish-World/Jewish-News/Sharansky-proposes-egalitarian-section-at-Kotel-309285>>

¹¹¹ אטינגר, יאיר, "פשרת נשות הכותל: הקמת מתחם רפורמי", *הארץ*, 10.4.2013:

<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1990047>

Aharen, Raphael, *A Gadfly on the Wall*, 4.9.2013: <http://www.timesofisrael.com/a-gadfly-on-the-wall>

כי האורתודוכסים רשאים להתפלל ברחבת הכותל [ההיסטורית] ושאר היהודים ייאלצו להסתפק "במושב האחורי של האוטובוס" – ב'קשת רובינסון'.¹¹²

הרב רבינוביץ', לעומת זאת, תמך בפשרת שרנסקי¹¹³ אך הביע חשש שהקמת עזרה שלישית תיצור דווקא 'התחרדות' של הכותל משום שהחרדים יחמירו, כתוצאה מכך, את המנהגים ברחבה המקורית.¹¹⁴ תמיכתו במתווה שרנסקי נובעת, לדבריו, מהשקפתו ש"להמשיך במלחמות זה לא נכון". לדעתו טעה שרנסקי בהצגת מתווה גדול כי מתווה קטן יותר היה מציאותי יותר וכך גם לגבי פתרון בשלבים. לדבריו אין זה הגיוני להקים רחבה גדולה שלא יהיו בה מתפללים כי הרפורמים כמעט שלא יגיעו. בריאיון עמו טען בפניי כי אפליית נשים היתה מקובלת בבית המקדש, ולכן "למה להן [לנשות הכותל] לתת גושפנקה למקום שהיה סמל להדרת נשים – בית המקדש. תקימו לכן בית מקדש [מ]שלכן".¹¹⁵

פרופ' רדאי טוענת כי פשרת שרנסקי אינה הישג לנשות הכותל משום ששוב הן תקבלנה תפילה עם מחיצה ועם הפרדה ולא יהיה בכך כדי לקדם את הרפורמה שהן רוצות לחולל בתוך הדת האורתודוכסית.¹¹⁶ זו גם עמדתן של הנשים שבהנהגת בונה הברמן ז"ל, הקוראות לעצמן OWOW (נשות הכותל המקוריות) – החולקות על עמדתה של ענת הופמן שהסכימה לנהל משא ומתן עם הממשלה. זוהי גם עמדת חלק מן הנשים האורתודוכסיות החברות בארגון 'קולך' הדוחות אף הן את ההצעה שאזור 'קשת רובינסון' יהפוך לאתר מעורב לנשים ולגברים.¹¹⁷

חודש לאחר פסק-דינו של השופט סובל, ב-22 במאי 2013, מינה ראש הממשלה את מזכיר הממשלה אביחי מנדלבליט, לעמוד בראש "צוות מייעץ לסוגיית הסדרי התפילה בכותל המערבי, ובסוגיות נוספות שיכולות לנבוע מכך". נתניהו ציפה מן הצוות שילמד את מתווה שרנסקי, ינהל משא ומתן עם כל הצדדים הנוגעים בדבר וימליץ כיצד ליישם את המתווה.¹¹⁸ בזאת החל פרק חדש בפרשה, אשר חורג מסיפור מאבקן של נשות הכותל. מרכז הכובד של המחלוקת עבר לדיון על בניית רחבת-כותל חדשה מדרום לימעלה

¹¹² שם.

¹¹³ שיימן, צבי, "רב הכותל: תומך בפשרה; העיקר להרחיק מריבות מהכותל", *אתר סרוגים*, 10.4.2013.

¹¹⁴ מתוך ריאיון שנערך עמו בתאריך 8.7.2013.

¹¹⁵ שם.

¹¹⁶ מתוך ריאיון שהתקיים עם פרופ' רדאי בתאריך 25.7.2013.

¹¹⁷ ריאיון עם ד"ר חנה קהת מיום 24.11.2014.

¹¹⁸ נתניהו הטיל על נתן שרנסקי להביא פתרון ומזכיר הממשלה עו"ד אביחי מנדלבליט לסייע בכל שצריך לקידום הפתרון. אטינגר, יאיר, "פשרת נשות הכותל: הקמת מתחם רפורמי", *הארץ*, 10.4.2013.

<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1990047>

המוגרבים', כאשר יהדות התפוצות מנהלת משא ומתן עם ראש הממשלה או עם מזכיר הממשלה.

נראה כי השר הממונה על הדתות באותו זמן, נפתלי בנט (הבית היהודי), לא רווה נחת מן התכנית המתגבשת במשרד ראש הממשלה. הציונות הדתית היא כידוע אורתודוכסית ושוללת פלורליזם בתפילה בכלל ובכותל בפרט. אולם דומה כי גם תנועה פוליטית זו נוטה להתאים עצמה למצב הפוליטי (הכרה בכוחה של היהדות האמריקאית הפלורליסטית). מנכ"ל המשרד לענייני ירושלים והתפוצות, דביר כהנא, פעל, בחטף, להקמת משטח-תפילה בן 450 מטרים, שיהיה שונה בגודלו ובאופיו מן הרחבה שעליה דנו מנדלבלט, התנועות הלא-אורתודוכסיות ונשות הכותל. השר בנט מיהר לחשוף את משטח התפילה הזה והציגו תחילה כבן-דמותו של 'מתווה שרנסקי'. לאחר שהתעוררה התנגדות למשטח זה, הוצג כפתרון זמני משטח חדש, אותו מכנות נשות הכותל בלעג 'מרפסת השיזוף'. בפגישתו עם נשות הכותל הציע השר בנט שהמשטח החדש ישרת את תפילתן לפי פסיקות בג"ץ, למעט דרישתן לקיים בו אירועים כמו טקסי בת-מצווה.¹¹⁹ עד ליישום המלא של מתווה שרנסקי הציע השר בנט לנשות הכותל, לדברי סגנו אליהו בן-דהן, שהן תמשכנה להגיע ולהתפלל עם טליתות בכל צורה שתמצאנה, כולל בשירה ובריקודים, בכותל המערבי המרכזי עוד שנתיים, אך ללא ספר-תורה ותפילין.¹²⁰ במחצית השנייה של 2013 סברה ענת הופמן ש'מתווה שרנסקי' לא יקרום עור וגידים בשל ההתנגדות שהביעו לכך ארכיאולוגים, רשות העתיקות, הווקף המוסלמי וממשלת-ירדן. עמדתן זו השתנתה לאחר שהחל המשא ומתן בניהולו של אביחי מנדלבלט.

בריאיון שערכתי עם סגן השר בן-דהן הוא הודה בכך שנתניהו ושרנסקי חוששים מיהדות התפוצות ועל כן נחלצו למצוא פשרה מהירה. הוא העריך שארגוני הגג הגדולים בחו"ל (הרפורמים, הקונסרבטיבים והארגון הבין-לאומי של נשות הכותל) יקבלו את הפשרה של שרנסקי ובנט ואם נשות הכותל יתמידו בסירובן, הן תאבדנה את תמיכתן הציבורית גם במאגרי התמיכה שלהן בארצות הברית.

אלא שמתווה שרנסקי אינו עונה על מבוקשן המקורי של נשות הכותל – להיראות מתפללות כדרך לעיני כלל המתפללות בעזרת הנשים הקיימות.¹²¹ אולם הן לא יכלו

¹¹⁹ דורון, שי, "פשרת בנט: נשות הכותל יתפללו מחוץ לרחבה המרכזית", *nana10*, 25.8.2013.

<http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1000802>

¹²⁰ ריאיון עם סגן שר הדתות אלי בן-דהן מיום 18.3.2013.

¹²¹ רדאי אומרת בריאיון עמה: "ועדת שרנסקי לא הישג אלא נסיגה. נשות הכותל רוצות שהיהדות האורתודוכסית תעבור תהליך של מודרניזציה ופלורליזם. את השופטים הדתיים לא מעניין שוויון האישה הדתייה".

לדחות על הסף את הצעת שופטי בג"ץ שביקשו לאזן בין זכותן להתפלל כדרכן לבין הפגיעה ברגשותיהם של שאר המתפללים והציעו להן להתפלל ב'קשת רובינסון'. בנקודה זו התפלגו נשות הכותל לשני מחנות – ענת הופמן קיבלה את הפשרה בריאליזם פוליטי וראתה ב'מתווה שרנסקי' חלופה טובה מן המצב הנוכחי. הופמן ממלאת תפקיד בכיר בתנועה הרפורמית, אשר עיקר מבוקשה הוא שהמדינה תכיר בה כזרם שווה לזרם האורתודוכסי ויעדי המאבק המהפכניים של נשות הכותל אינם בראש מעיניה (כפי שהרב הרפורמי גלעד קריב אומר: "זה לא מענייני לנעוץ לחרדים אצבע בעין"). אין זה מן הנמנע שענת הופמן החליטה לקבל את דין תנועתה ואת פסיקת בג"ץ ואז קמה לה אופוזיציה מקרב נשות הכותל. מייסדת אחרת של הקבוצה – בונה הברמן ו-16 חברות נוספות בנשות הכותל ובארגון 'קולך', של נשים אורתודוכסיות מודרניות, התנגדו לפשרה והודיעו כי הן אינן מקבלות את 'קשת רובינסון' כתחליף לתפילת-נשים ברחבה ההיסטורית של הכותל.¹²² הברמן וחברותיה ביקשו לעורר את מנהיגי יהדות ארצות הברית שיפעילו לחץ על ממשלת-ישראל שתאפשר להן להתפלל בעזרת הנשים ההיסטורית.¹²³ הברמן גם דרשה מרשם העמותות לשלול את הלגיטימיות של קבלת ההחלטות בעמותת נשות הכותל.

כך כתבו המתנגדות מקרב נשות הכותל בהודעה שפרסמו: "הרמנו את לפיד השוויון והפלורליזם היהודי עבור הדורות הבאים וכעת הכול עומד לקרוס. למרות שהצלחנו להוכיח את זכויותינו ויכולותינו כנשים לנהוג באוטובוס היהדות, עכשיו הנהלת העמותה שלנו בשיתוף עם הממשלה מחפשת להעבירנו לאוטובוס נפרד".¹²⁴ במכתב לחברותיהן דרשו המתנגדות מיו"ר נשות הכותל, ענת הופמן, לכנס אסיפה כללית של הארגון ולדון בהסדר המתגבש: "הובא לידיעתנו כי ההסכם המתגבש מעניק לממונה על הכותל הרב שמואל רבינוביץ' סמכות בלעדית להחליט מהו מנהג המקום המקובל בעזרת הנשים והגברים", נכתב בהודעת האופוזיציה, "ההסכם הולך לכפות מנהג קיצוני ולמנוע מנשים להתפלל על פי אמונתן (...). עדיין לא מאוחר מדי ואנו חייבות להתעורר ולמנוע חתימה על 'תכנית רבינוביץ'". אנו מחויבות להמשיך ולהתפלל בעזרת הנשים. את התפילה הזאת

Chesler, Phyllis, "The Unwavering Dream of Women of the Wall", in: <http://www.phyllis-chesler.com/1165/the-unwavering-dream-of-women-of-the-wall> ¹²²

Chesler, Phyllis, "Drawn to Holiness: Women of the Wall Speak to the President of the Jewish Federations of North America", *The Times of Israel*. November 7, 2013: <http://www.phyllis-chesler.com/1189/drawn-to-holiness-women-of-the-wall-speak-to> ¹²³

אטינגר, יאיר, "פמיניסטיות דתיות נגד הפשרה בכותל", *הארץ*, 6.3.2014, ¹²⁴
<<http://www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.2262092>>

אי אפשר להפסיק".¹²⁵ ענת הופמן הגיבה על עמדת הפורשות בכך שהמשא ומתן עם הממשלה טרם מוצה וכי קבוצת הפורשות ניזונה משמועות ומפיצה מידע שגוי. "אחד התנאים המרכזיים שהעמדנו לממשלה כתנאי להמשך המו"מ, שאין בכוונתנו להתפשר עליו, הוא הימצאותה של מחיצה ניידת שתאפשר לנשים אורתודוקסיות לקיים מניין נשים הלכתי. אנו סבורות שהוספת עזרה שלישית היא בשורה לרוב רובו של הציבור הישראלי, שמהר מאוד תהפוך לעזרה המרכזית, שבה יתאפשר לכל יהודי ויהודייה להתפלל, לחגוג ולקיים טקסים יהודיים בכותל המערבי".¹²⁶

נשות 'קולד' כתבו למזכיר הממשלה, אביחי מנדלבליט, מכתב בו נאמר בין היתר: "במהלך 12 השנים האחרונות מתפתחת בארץ תנועה של הקמת מניינים אורתודוקסיים שיתופיים ושוויוניים, בהם נשים מתעטפות בטלית, עוברות לפני התיבה, קוראות בתורה, אומרות קדיש ומניחות תפילין וזאת בהתאם להלכה ולפסקי הלכה של רבנים אורתודוקסים שונים. חברות רבות בארגוננו נוהגות כך. מאות נערות אורתודוקסיות חוגגות את בת המצווה שלהן בקריאה בתורה ובעלייה לתורה. אלפי נשים אורתודוקסיות אומרות קדיש לאחר פטירת יקיריהן במניינים שונים. אשר על כן, הפשרה המתגבשת בדיוניך עם נציגות נשות הכותל, לפיה מנייני הנשים יאלצו לעזוב את עזרת הנשים לעזרת ישראל, עלולה לפגוע בנו קשות כנשים אורתודוקסיות ולא נוכל להסכים לה. אנו רואות את עצמנו חלק מהאורתודוקסיה ותפילתנו הפכה כבר מנהג של המקום".¹²⁷

בחודשים שלאחר מכן התקבלה תפילת נשות הכותל בעזרת הנשים ללא התנגדות בדרך כלל. אין זה מן הנמנע שמתנגדי נשות הכותל הפנימו את הלקח: פעילות נגדן רק מקדמת את מעמדן בדעת הקהל הישראלית והבין-לאומית. באוקטובר 2013, למשל, ביקש הרב רבינוביץ' שתלמידות הסמינרים לא תגענה למחות נגד נשות הכותל בראשי-חודש, "כדי לא ליצור מתח ומחלוקת נוספים".¹²⁸

ב-24 באוקטובר 2014, ראש-חודש חשוון, הצליחו נשות הכותל לקרוא שוב בתורה בעזרת הנשים, תוך קיום טקס בת-מצווה שבו קראה נערה (עלמה וייס) בתורה. הן הביאו

¹²⁵ ש.ם.

¹²⁶ ש.ם.

¹²⁷ לדברי ענת הופמן, אביגיל אלטמן, ליאורה בכור וריקי רוזנבלום שפירא, היועמ"ש של 'קולד'. חנה קהת אומרת שלא נתנה את הסכמתה למכתב. חנה עצמה חושבת שלא צריך לעזוב את עזרת הנשים, הבעיה שאין לה חילות והיא בעצמה לא מגיעה. מתוך ריאיון עם ענת הופמן מ-4.11.2014.

¹²⁸ ללא מחבר.

"Western Wall Rabbi to Haredi girls: Avoid Plaza for Women of the Wall Service", *JTA*, 3.10.2013: <<http://www.jta.org/2013/10/03/news-opinion/israel-middle-east/western-wall-rabbi-warns-haredi-girls-not-to-fill-sites-plaza>>

עמן ספר-תורה קטן שלא משך תשומת-לב רבה ותפילתן עברה ללא כל התנגדות.¹²⁹ נראה כי הממונה על הכותל הגיב במתינות, מתוך רצון למזער את האירוע ולמנוע פרסום תקשורתי רחב יותר שייטיב עם נשות הכותל. פגי סידור מעירה כי לפחות פעמיים קודם לכן קראו נשות הכותל בתורה בעזרת הנשים: בשנת 2002 ובראש-חודש סיון בשנת 2004.¹³⁰



תמונה 7: קריאה בתורה בטקס בת-מצווה של עלמה וייס (צילום: פלאש 90, נשות הכותל)

באפריל 2014 הצליחו נשות הכותל להכניס לעזרת הנשים ספר-תורה ולרקוד סביבו. ב-17 ביולי 2015 ניסו נשות הכותל להגניב ספר-תורה לעזרת הנשים והדבר הביא למעצרה של רחל כהן ישרון.¹³¹

¹²⁹ נחשוני, קובי, "לראשונה: נשים קראו בתורה ברחבת הכותל", *Ynet*, 24.10.2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4583735,00.html>

¹³⁰ מתוך ריאיון שהתקיים עמה בתאריך 24.10.2014.

¹³¹ "Women of the Wall member arrested at Western Wall with Torah", *Times of Israel*, 18 July, 2015.



תמונה 8: נשות הכותל רוקדות עם ספר תורה, 20.4.2015

(צילום פלאש 90, מרים אלסטר)

סיכומו של דבר, במשך רבע מאה ניהלו נשות הכותל מאבק משפטי ופוליטי והגיעו להישגים חשובים שעוד תהיינה להם השלכות על עקרון הסטטוס-קוו במקומות קדושים. נותר רק לראות אם הממשלה תצליח ליישם את 'מתווה שרנסקי' ואת המלצות 'ועדת מנלדבליטי' להקים בכותל רחבה נוספת מדרום לזו הקיימת, לשם תועברנה נשות הכותל; ואם יתממש הדבר, האם יצליחו נשות הכותל לשמור על גחלת היעדים הפמיניסטיים שלהן באמצעות טקסי בת-מצווה?



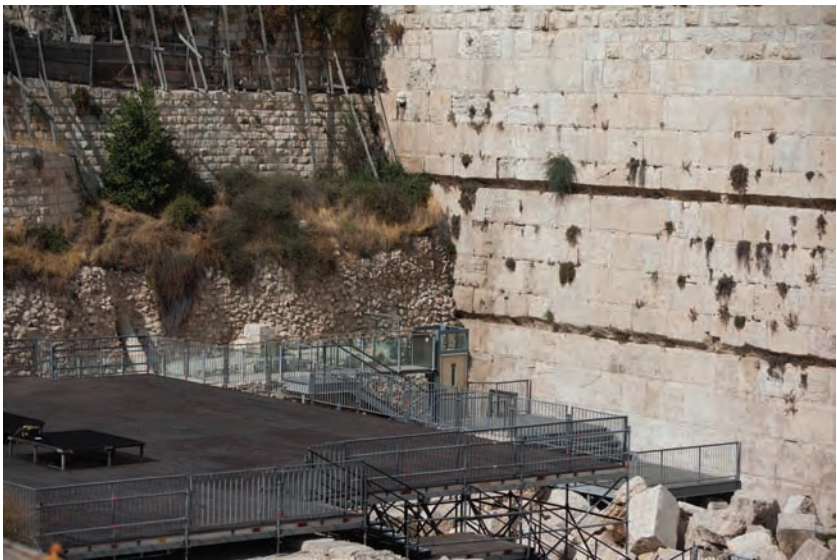
תמונה 9: תפילת נשות הכותל בספטמבר 2013 בעזרת הנשים של הכותל המערבי הקיים, מאחורי מחיצה ובהגנת המשטרה (שרידי 'מעלה המוגרבים' מסתירים את הגן הארכיאולוגי) (צילום: המחבר)



תמונה 10: גבר אורתודוקסי צועק לעבר נשות הכותל בעומדו על כסא בעזרת הגברים (צילום: פלאש 90)



תמונה 11: הפגנת חרדים ואורתודוקסים נגד נשות הכותל: 'נשות הפרובוקציה' (צילום: המחבר)



תמונה 12: משטח התפילה החדש בגן הארכיאולוגי, 25.8.2013 (צילום: פלאש 90, יונתן סינדל)

השחקנים, האינטרסים ואסטרטגיות הפעולה בסכסוך

הסכסוך הפנים-יהודי על צביון הכותל המערבי, חלוקתו הפנימית ו'מנהג המקום' נוגע לגורמים רבים. השחקנים המרכזיים בפרשה זו הן 'נשות הכותל' והממונה על הכותל המערבי, אולם מעורבים בה גם ראש הממשלה, מזכיר הממשלה, השר לענייני דתות, יו"ר הסוכנות היהודית, מערכת המשפט לערכאותיה השונות, תנועות ומפלגות המייצגות זרמים ביהדות (אורתודוקסים וחרדים, רפורמים וקונסרבטיבים) בארץ ובצפון-אמריקה, התקשורת והציבור הדתי וזה שאינו דתי. ניתוח אסטרטגיות הפעולה שנקטו הגורמים השונים הנוגעים לסכסוך, תורם להבנת הישגיהן של נשות הכותל ומהלכי התנועה הרפורמית והתנועה הקונסרבטיבית.

דרכי הפעולה של נשות הכותל

◀ **בהתמדה, בדבקות ובנחישות** הגיעו נשות הכותל לתפילה כמנהגן באתר זה. חרף האלימות שהופנתה כלפיהן מעת לעת, הן הקפידו לבוא לתפילה בעזרת הנשים הכללית של הכותל המערבי בכל ראש-חודש (פרט לתשרי) ואז לעבור לאזור 'קשת רובינסון' לקריאה בתורה. מספר הנשים שהגיעו לתפילה לא עלה לעתים על 30, אך ההתמדה לאורך חצי יובל שנים היתה חשובה בעיקר כדי לטעון כי תקופה זו של פרקטיקה פולחנית בכותל שינתה את 'מנהג המקום'. כמו כן זכו נשות הכותל במשך הזמן לגיבוי של גברים שהגיעו להתפלל עמן, לתמוך בהן או להגן עליהן, בעמדם ברחבה העליונה, בצמוד לעזרת הנשים.

◀ **כיסוי תקשורתי** – על מנת לזכות בתמיכת דעת הקהל בארץ ובארצות הברית (שם נמצאים מאגרי התמיכה והמימון שלהן), היו נשות הכותל צריכות להגיע לתודעה ציבורית רחבה באמצעות כיסוי נרחב באמצעי התקשורת ההמוניים. בראיונות שערכתי עם פעילות ופעילים שונים הצביעו כמעט כולם על ענת הופמן כעל 'חיה תקשורתית' היודעת לעשות שימוש נכון בתקשורת. הופמן היא זו שהבינה בדצמבר 1988 את הפוטנציאל הגלום בפרסום התקשורתי לאחר שבמשך כשני עשורים לא הצליחו נשות הכותל ליצור אירועים מחוללי תודעה סביב פעילותן. מתנגדיהן תיארו אותן אז כקבוצה קטנה של נשים 'הזויות' ופרובוקטיביות, רובן דוברות אנגלית (כלומר זרות לתרבות הישראלית), שאינן מייצגות אלא את עצמן.

פגי סידור, שהיתה חברת הנהלה בנשות הכותל עד 2014, מוצאת שלתקשורת יש חלק חשוב במאבק על דעת הקהל. כעיתונאית ישראלית בשפה האנגלית, היא תרמה בעצמה לשינוי¹³² על רקע השינוי הדרמטי שחל בשנים האחרונות בדעת הקהל הישראלית בנושא הדרת נשים – מה שהביא לאהדה גוברת של התקשורת לנשות הכותל.¹³³

אירוע תקשורתי אחד זכה לכותרות, אך צלל עד מהרה לתהום הנשייה. היה זה צילום של נשות הכותל בפוזה זהה לזו של הצנחנים משחררי הכותל ביוני 1967, בצילום הנודע של הצלם דוד רובינגר – שהפך לאייקון של מלחמת ששת הימים (אלא שבמקום הקסדה שהחזיק הצנחן יצחק יפעת בצילום המקורי, אחזה ענת הופמן בידה ספר-תורה).



תמונה 13: נשות הכותל מצטלמות בפוזה של התמונה המיתולוגית של הצנחנים משחררי הכותל, 8.8.2012 (צילום: פלאש 90, אורן נחשון)

¹³² מתוך ריאיון שנערך עם פגי סידור בתאריך 9.6.2013.

¹³³ שם.

נשות הכותל גייסו לאירוע זה מספר צנחנים שנכחו באותו מעמד, ביניהם הרופא ד"ר יצחק יפעת הנראה במרכז התמונה המיתולוגית. יפעת אמר שלדעתו יש לאפשר שכל מי שחפץ להתפלל בכותל יוכל לעשות זאת ללא מגבלות.¹³⁴ המסר התקשורתי של נשות הכותל היה שהצנחנים ששחררו את הכותל תובעים לשחררו מידי הזרם האורתודוכסי ולאפשר אליו גישה חופשית ושווה לכל החפץ להתפלל בו. התמונה בה נראים הצנחנים מול ענת הופמן וחברותיה ותומכים במאבקן נועדה להקנות לנשות הכותל מעמד לאומי פטריוטי ולהציגן כלוחמות על אופיו.



תמונה 14: ענת הופמן וד"ר יפעת יצחק, 11.2.2013 (צילום: פלאש 90, מרים אלסטר)

הקשר בין נשות הכותל לבין הצנחנים נוצר לאחר שקבוצת הצנחנים משחררי הכותל ביקשה להציב במקום שלט המנציח את פעולתם ביוני 1967, אך הממונה על הכותל סירב לכך. אחד מהם, מיכה עשת, שהיה קצין המבצעים של הגדוד במלחמה, יצר קשר עם נשות הכותל¹³⁵ ובפברואר 2013 הגיעו חמישה מלוחמי גדוד 66 להביע

¹³⁴ אטינגר, יאיר, "נשות הכותל – עשר נשים עוכבו לחקירה אחרי שהתעטפו בטלית בכותל", הארץ, 11.2.2013: <<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1927573>>

¹³⁵ ריאיון עם לסלי זקס מיום 9.12.2014.

בהן תמיכה. בריאיון לרזי ברקאי בגלי-צה"ל הביע עשת תמיכה בנשות הכותל בעוד שענת הופמן התראיינה מתחנת המשטרה בה עוכבה עם עוד תשע מחברותיה ואמרה: "הצנחנים באו היום, שחררו את הכותל פעם אחת ב-1967 ועכשיו ב-2013 צריך עוד פעם לשחרר אותו בשביל כולנו".¹³⁶

לסלי זקס, מנכ"לית נשות הכותל, מדגישה את השימוש שעשה הארגון בתקשורת. במיוחד התמקדה פעילות זו בפרסומים בצפון-אמריקה, בציפייה שיהדות אמריקה תפעיל לחץ על ראש ממשלת-ישראל – מה שאכן קרה. לדבריה דאג הארגון להעביר חמישה מסרים מרכזיים על מנת למתג עצמו ולהדוף את הדימוי השלילי שניסו להדביק לו.¹³⁷

- א. נשות הכותל מייצגות פלורליזם בזרמי היהדות ולא רק רפורמיות;
- ב. הן מעוניינות להתפלל רק בעזרת הנשים;
- ג. פעילותן היא על פי ההלכה;
- ד. מאבקן הוא נגד הדרת נשים;
- ה. עמדת הציבור הישראלי נוטה לטובתן יותר ויותר.

בשנות ה-90 של המאה הקודמת ובעשור הראשון למאה ה-21 נוצרו תנאים שעוררו עניין בקרב התקשורת והציבור הרחב במאבק נשות הכותל משום שהחרדים פעלו להדרת נשים מן המרחב הציבורי. בפברואר 1998 התנגדו המפלגות הדתיות והחרדיות להופעתה של להקת בת-שבע בלבוש לא-צנוע, לדעתם, באירוע לציון יובל שנים לישראל. התקשורת התקוממה נגד תופעה זו של הדרת נשים והרבתה לפרסם עליה.

המעצר הראשון של אחת מנשות הכותל, היה זה של נפרת פרנקל, שהגיעה להתפלל עם חברותיה בעזרת הנשים ב-18 בנובמבר 2009. המעצר זכה לכיסוי תקשורתי אוהד ומכאן ואילך הבינו נשות הכותל כיצד להשתמש בתקשורת לקידום מאבקן. כשהבינו שהמשטרה קיבלה הנחייה לעצור נשים עם טלית ועם ספר-תורה, הן הצליחו לגרום לה לפעול מעת לעת באופן אגרסיבי ולבצע מעצרים – מה שזכה לכסוי תקשורתי אוהד ונרחב.

¹³⁶ יפעת, מידע תקשורתי, שיחת רדיו בין ענת הופמן למיכה עשת, סגן אלוף במילואים, מתוך: *מה בער*, 11.2.2013. <http://www.ifat.com/VT/Trans.aspx?ID=4813192&CID=9121>

¹³⁷ ריאיון עם לסלי זקס מיום 9.12.2014.

ב-11 בפברואר 2013 עוכבו לחקירה 10 מנשות הכותל שהגיעו להתפלל בעזרת הנשים, ביניהן ענת הופמן והרבה הרפורמית סוזן סילברמן, אחותה של הקומיקאית שרה סילברמן. בעקבות האירוע צייצה הקומיקאית בחשבון הטוויטר שלה: "כל כך גאה באחותי המדהימה ובאחיינתי...!"¹³⁸ דוגמה אחרת להצלחת הקמפיין התקשורתי היו דבריה של השחקנית ברברה סטרייסנד שבקבלה תואר דוקטור לשם כבוד מן האוניברסיטה העברית בירושלים אמרה: "מטריד אותי לקרוא על תופעות בחברה הישראלית שמדירות נשים, על נשות הכותל שמותקפות בכיסאות ברזל, על נשים שמודרות לירכתי האוטובוס או על כאלה שנאסר עליהן לשיר בטקסים ציבוריים".¹³⁹

דוגמה נוספת להצלחת המאבק התקשורתי היא העובדה שלנשות הכותל קם ארגון-נגד של נשים אורתודוכסיות בשם 'נשים למען הכותל', הכותבות באתר האינטרנט שלהן כי "הכותל המערבי הוא יותר מסתם מונומנט לאומי, הוא מקום קדוש ויש להתייחס אליו בהתאם. קרבות פוליטיים, כמו אלה בניצוחן של ענת הופמן ונשות הכותל, לא שייכים למקום כמו הכותל המערבי. הפעילות החודשית שלהן מאיימת להפוך את המקום הקדוש לקרקס תקשורתי במקום למקום-תפילה, והיא מפריעה לכל אלה שבאות להתפלל שם ברוגע ולהתחבר לקדוש ברוך הוא. נשים למען הכותל מתחננות בפני ענת הופמן וחברותיה – קחנה את המלחמות שלכן בחזרה לכנסת ולבית המשפט העליון, ותעזבו את הכותל המערבי לנפשו. אנחנו רוצות לבוא ולהתפלל בשקט, ואתן מפריעות לתפילות של כל הנשים האחרות סביבכן".¹⁴⁰ נשים למען הכותל' בראשות רונית פסקין שמו להן למטרה להיאבק נגד הסחף התקשורתי המבליט את מאבקן של נשות הכותל, בעיקר בארצות הברית. בכתבה בעיתון 'בשבע' הן מציגות את נשות הכותל כיפרו-פלסטיניות' וכמשמיצות את ישראל כמדינה שאינה מקיימת זכויות אדם.¹⁴¹ שנים אחדות קודם לכן פעלו שני ארגוני-נשים שביקשו להצטרף כצד מעוניין בדיון בבג"ץ: עמותת 'קולות הכותל' ועמותת 'עם אחד'. 'קולות הכותל' הציגה עצמה כעמותה של "נשים דתיות ומסורתיות אשר רואות בערך קיום ושימוש התפילה המסורתית בכותל המערבי, כשריד אחרון למקום המקדש, ערך עליון בהמשכיות החיים היהודים והמסורת היהודית". עמותת 'עם

¹³⁸ שם. יאיר אטינגר, "עשר נשים עוכבו לחקירה אחרי שהתעטפו בטלית בכותל".

¹³⁹ ארד, דפנה, "ברברה סטרייסנד בירושלים: אני מוטרדת מהדרת נשים בישראל", הארץ, 17.6.2013.
¹⁴⁰ "היעדים", מתוך אתר נשות הכותל: <http://womenforthewall.org/he/%D7%94%D7%99%D7%A>
/2%D7%93%D7%99%D7%9D

¹⁴¹ רוזנבאום, חגית, "עזרת נשים", אתגרותא, 566, כ"ז בחשוון, תשע"ד, 31.10.2013, עמ' 8.
<http://womenforthewall.org/he/wp-content/uploads/2013/11/Besheva.pdf>

אחד' הציגה עצמה כתנועה דתית אשר חבריה באים ממגוון רחב של זרמים ביהדות האורתודוקסית בארץ ובתפוצות. עמותה זו הביעה דאגה מרובה משינוי, או סטייה מדרך התפילה המקובלת מדורי-דורות במקום הכותל המערבי המשותף לכלל יהודי העולם. עמותות אלו ניסו ליצור משקל נגד נשי לפעילותן הפמיניסטית של נשות הכותל אך ללא הצלחה יתרה. פגי סידור רואה הצלחה גדולה בכך שבפורים 2014 היו בישראל בנות שהתחפשו לנשות הכותל ובכך שתכנית הטלוויזיה 'ארץ אחרת' עסקה במאבקן. מבחינת סידור זוהי התנחלות בלב הזהות הישראלית (קודם לכן זיהו אותן רבים כאמריקאיות שאינן מחוברות לתרבות הישראלית).¹⁴² לסלי זקס מספרת כי מותג האופנה 'קום איל פו' הציג קולקציה שהתבססה על נשות הכותל. עוד שני מיזמים תקשורתיים מוצלחים של 'נשות הכותל' היו הקמת דוכן בשוק הכרמל בתל-אביב, בו הציעו לנשים להתעטף בטלית תוך שימוש בדימוי של נשות הכותל כגיבורות-תרבות לאחר שאחדות מהן נעצרו בידי המשטרה ופנייה לקהילות יהודיות בארה"ב להצטלם עם ספר-תורה ולהעלות את התמונות לאתר הפייסבוק של נשות הכותל. קהילות שלמות הצטלמו ושלחו 4,000 תמונות.¹⁴³

◀ **חינוך והסברה** – ניסיונותיהן של נשות הכותל לגייס את אהדת הציבור הרחב על ידי פעולות חינוך והסברה לא זכו להצלחה רבה. צפיתי בסרט שהופק עליהן¹⁴⁴ והבחנתי כי בשני העשורים הראשונים לפעילותן נראו בכל תצלום שלהן לא יותר מ-20 נשים.¹⁴⁵ עד לשנות האלפיים, בהן נקעה נפשו של רוב הציבור החילוני מן התופעה של הדרת הנשים, לא הצליחו נשות הכותל למשוך את הציבור הזה למאבקן ולהבהיר לו שמאבק זה משרת גם את מאבקו נגד כפייה דתית קנאית. פעילותן נתפסה עד אז כוויכוח פנים-דתי ולא כעניין הנוגע לחילוניים.

◀ **פעילות בקרב נשים אורתודוקסיות** – לאורך כל שנות פעילותן קיוו נשות הכותל להיחשף לעיני נשים אורתודוקסיות שמרניות ולגרום להן להתקומם נגד אפליית האישה בתוך הזרם אליו הן משתייכות. מאמץ רב נדרש כדי לפעול בקרב נשים אורתודוקסיות והתקיימו מספר פגישות כאלו. פיליס ציסלר מספרת בספרה כי 'נשות הכותל' ארגנו מפגשים עם נשים חרדיות המתגוררות בעיר העתיקה, אך אלה הופרעו באלימות, מה שהביא אותן להשיג פסק-הלכה נגד אלימות אשר סייע להן לקיים

¹⁴² מתוך ריאיון עם פגי סידור מיום 24.10.2014.

¹⁴³ ריאיון עם לסלי זקס מיום 9.12.2014.

¹⁴⁴ מאבקן של נשות הכותל לשוויון ולחופש פולחן בכותל המערבי, במאית: יעל קציר, MB יקנתון, 2013.

¹⁴⁵ שם. תודתי ליעל קציר. סרט נוסף על נשות הכותל ראו:

Faye Lederman's film Women of the Wall, VHS (Hohokus, NJ: New Day Films, 1999).

באין מפריע את תפילת חג השבועות בכותל.¹⁴⁶ יחד עם זאת, עצם העובדה שנסות הכותל לא הצליחו להרחיב משמעותית את שורותיהן ואת חוגי התומכים בהן במשך 25 שנים, מצביעה על חולשתן. אין בכך כדי לגרוע מהצלחותיהן, ואולי דווקא על רקע הקושי, אפשר להעריך את גודל הצלחתן בשבירת הסטטוס-קוו בכותל המערבי. קשה לאמוד את תרומתן של נשות הכותל לשינויים שעוברים כיום על החברה האורתודוקסית בארץ ובחו"ל.

נשים אורתודוקסיות מארגון 'קולד' הצטרפו למאבק נשות הכותל בשנת 2009, מאז החלו המעצרים של נשות הכותל ושתי נשים מארגון זה אף הצטרפו להנהלת נשות הכותל על בסיס אישי.¹⁴⁷

◀ **טקסי בת-מצווה** – שאיפתן של נשות הכותל היא לארגן טקסי בת-מצווה המוניים כדי לחנך לשוויון מגדרי בקיום מצוות הדת, אולם עד כה נערכו טקסי בת-מצווה ספורים. באוקטובר 2014 פתחו נשות הכותל במסע פרסום על אוטובוסים בירושלים וב-24 באוקטובר הצליחו לקיים טקס קריאה בתורה של בת-מצווה בעזרת הנשים. סוג זה של פעילות נמצא בראשית דרכו.

◀ **השגת תמיכה ציבורית בקרב יהדות ארה"ב** – נשות הכותל פעלו בארץ ובצפון-אמריקה במקביל, בעיקר בקרב גורמים יהודיים מודרניים בארצות הברית (כולל אורתודוקסים מודרניים), שם היתה הצלחתן רבה, בעיקר בשנים האחרונות. הרב אבי וייס, רב אורתודוקסי מודרני שהקים את 'חובבי תורה' בניו-יורק, תמך בהן מבחינה הלכתית ואף פרסם פסק-הלכה התומך בדרך תפילתן.¹⁴⁸

היתה זו יהדות ארצות הברית שהפעילה על ממשלת-ישראל לחץ להפסיק לעצור את נשות הכותל ועל רקע זה הוסמך שרנסקי לחתור לפשרה שתקבע מתווה מוסכם בין הצדדים. לדברי ענת הופמן קיבל ראש הממשלה נתניהו שיחת טלפון ממייקל אורן, שגריר ישראל בארה"ב דאז, הנמנה על קהילת 'קול הנשמה' הרפורמית ושמע מפיו כי הוא נשאל על נשות הכותל בכל הופעה שלו.¹⁴⁹ עם זאת, הופמן סבורה כי תמיכת יהדות ארה"ב היתה חרב פיפיות לנשות הכותל, כי היא חיזקה את הסטריאוטיפ לפיו הן רפורמיות פמיניסטיות יוצאות-דופן ולא ישראליות.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Chesler, *Women of the Wall*, p. 379.

¹⁴⁷ ריאיון עם יו"ר 'קולד' ד"ר חנה קהת ביום 24.11.2014.

¹⁴⁸ מתוך ריאיון עם אנדרו סאקס ביום 2.7.2013.

¹⁴⁹ מתוך ריאיון עם פגי סידור ביום 9.6.2013.

¹⁵⁰ ריאיון עם ענת הופמן ביום 24.6.2013.

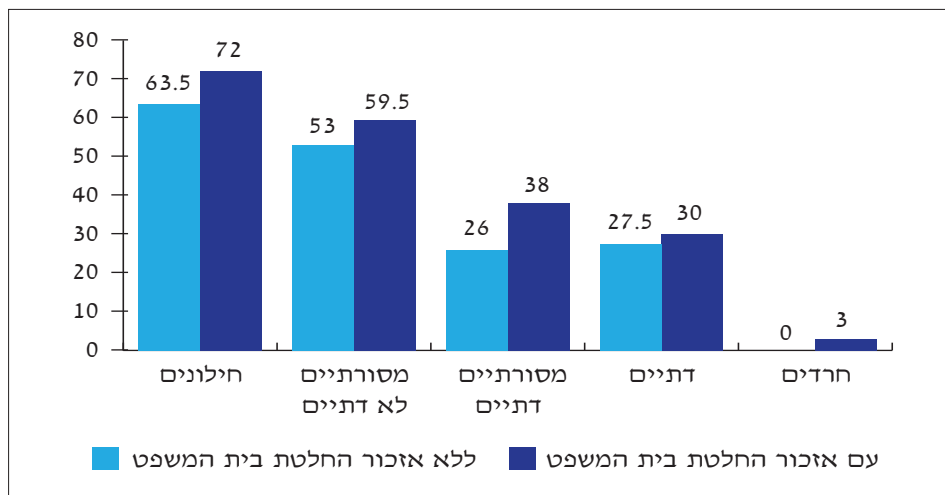
◀ **הידברות עם הרשויות** – הידברות ישירה בין 'נשות הכותל' לבין הממונה על הכותל כמעט שלא התקיימה. היות שעמדות הצדדים נוגדות באופן קוטבי, ברור שדיאלוג יוליך לפשרות שלא ישרתו את היעדים המהפכניים של נשות הכותל. מאז 1999 קיימה התנועה הקונסרבטיבית הידברות אינטנסיבית עם נציגי הממשלה ובעיקר עם שלושה ממזכיריה והצליחה להשיג את הסכמתם לכך שאנשיה יתפללו באזור העתיקות ולאחר מכן ברחבת התפילה ליד 'קשת רובינסון'. פשרה כזו אינה עונה על מטרת נשות הכותל, שעיקרה להיראות לעין כול בפולחן השוויוני. מאז שהוצג 'מתווה שרנסקי' ומאז שמונה מנדלבלית לרכז את המשא והמתן להשגת פתרון, השתכנעו נשות הכותל מרצינות כוונותיהם של מנדלבלית ונתניהו וענת הופמן החלה לשאת ולתת אתו, למגינת-לבן של חלק מחברותיה.

◀ **פנייה לבג"ץ** – הפנייה לערכאות כרוכה בסיכויים ובסיכונים. דיון משפטי עשוי להימשך מספר שנים אך הוא מוליד, בדרך כלל, הכרעה והוא יכול לחסוך שנים רבות של מאבק. בסוף שנות ה-80, כשנראה היה שבג"ץ קובע נורמות שוויוניות במוסדות דתיים, סברו נשות הכותל כי יעלה בידן לשכנע אותו לאפשר להן להתפלל כדרכן בשם הזכות לחופש הגישה והפולחן במקום קדוש. ברם, פסקי הדין שיצאו מתחת ידי בית המשפט נתנו להן הכרה עקרונית אך מנעו מהן את הזכות להתפלל כדרכן בעזרת הנשים שבכותל ההיסטורי וזאת בגין "הפגיעה ברגשות המתפללים".

ניצחונן של נשות הכותל, שבא לידי ביטוי בפסק-דינו של שופט בית המשפט המחוזי בירושלים משה סובל, נבע משתי טעויות של הממשלה. הראשונה שהיא טרם הכשירה משטח-תפילה ראוי לשמו באתר העתיקות שבין 'מעלה המוגרביים' לבין 'קשת רובינסון' וכניסה ראשית לאתר הכותל כולו. הטעות השנייה היתה הקשחת האכיפה של תקנות המקומות הקדושים בכותל המערבי, אשר הביאה למעצרן של נשות הכותל ולכיסוי התקשורתי שהביא לפרסומן.

פסק הדין של השופט סובל שינה את עמדת הציבור הרחב כלפי מאבקן של נשות הכותל. סקר שערכה פרופ' תמר הרמן במאי 2013, לאחר הינתן פסק הדין, שפורסם באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, מראה כי החלטת בית המשפט בעד שוויון הפולחן לנשות הכותל העלתה את מודעות החברה הישראלית למאבקן ואף תרמה לחיזוק התמיכה בהן.¹⁵¹

¹⁵¹ הסקר פנה אל יוצאי ברה"מ, אסיה-אפריקה בדור הראשון והשני, יוצאי אירופה-אמריקה בדור הראשון והשני וישראלים בני הדור השני. מתוך: "עמדות הציבור לגבי נשות הכותל", המכון הישראלי לדמוקרטיה: /ספרים-ומאמרים/מאמרים/עמדות-הציבור-לגבי-נשות-הכותל/http://www.idi.org.il



תרשים 2: שיעור התמיכה בנשות הכותל, בלי ועם אזכור החלטת בית המשפט לפי דתיות (באחוזים)

התנועה הרפורמית

נשות הכותל יצאו למעשה מתוך התנועה הרפורמית, לה כ-50 בתי-כנסת בארץ, כ-100 רבנים וכ-100 רבות. תנועה זו היא הגדולה בקהילות הדתיות היהודיות בארצות הברית. הרב גלעד קריב מעריך כי מדי שנה מגיעות ארצה בין 200 ל-300 משלחות קהילתיות של בתי-כנסת רפורמיים מצפון-אמריקה, בכל אחת מהן עד 100 מבקרים. בנוסף לכך מתקיימים ביקורים פרטיים של משלחות קונסרבטיביות ורפורמיות שמגיעות עם הפדרציות היהודיות.¹⁵²

נשות הכותל החלו את פעילותן בתקופה שהרב יהורם מזור היה מנכ"ל התנועה בארץ. מזור התנגד באופן אישי לתפילה בכותל ועל כן לא הצטרפו הרפורמים למאבקן של נשות הכותל. ענת הופמן מנהלת מאז 2002 את 'המרכז הרפורמי לדת ומדינה' של התנועה הרפורמית בישראל, אולם גישתה המיליטנטית אינה מקובלת על ראשי התנועה הרפורמית, כפי שניסח זאת מנכ"ל התנועה בארץ, הרב גלעד קריב: "אין לי עניין לתקוע אצבע בעין של האורתודוקסים... אם כל מה שאתן צריכות זה 11 שעות בשנה, אתן מעידות שזה לא צורך אקוטי אלא רק סמל, אז תתכבדה להתפלל בקשת

¹⁵² מתוך ריאיון מתאריך 2.11.2014.

רובינסון¹⁵³. קריב סבור כי: "במידה והארגון יתרחק ממצואות של אנטי-חרדיות ויזכור שמלכתחילה רצונן היה לקיים תפילת-הודיה לשלומה של ארץ-ישראל, תומכי הארגון יגדלו וכך גם תמיכתו בקרב האוכלוסייה. מלחמה אינה הטקטיקה היחידה שיש בכוחה להמעיט מההגמוניה האורתודוקסית הקיימת. הסברה וגיוס צעירים לפעילות חיובית מתוך ההגמוניה האורתודוקסית, יש בכוחה להביא לשינוי אמתני, אשר בטוחני כי כולנו מייחלים לו"¹⁵⁴.

הרפורמים שואפים, בעיקר, לזכות בהכרה ממשלתית כזרם לגיטימי בממלכתיות הישראלית, לצד הזרם האורתודוקסי. הרב קריב, שהתמנה ב-2009 למנכ"ל התנועה הרפורמית בישראל, החל, לדבריו, לתמוך במאבקן של נשות הכותל כחלק ממאבק הרפורמים בתופעה של הדרת נשים בחברה הישראלית [אך לא ביעדים המהפכניים שלהן, י.ר.].¹⁵⁵

קריב היה רוצה לראות את הלא-אורתודוקסים מקבלים לצורך תפילתם 'עזרה פלורליסטית' – נתח יחסי וצנוע מן הכותל ההיסטורי. בריאיון הראשון שקיימתי עמו לפני שהחלו השיחות עם מנדלבליט, הוא שלל את הצעות הממשלה בטענה כי "קשת רובינסון איננה אלטרנטיבה משום שאזור זה הוא לא הכותל". לדבריו, הוא מקבל, בליט-ברירה, את פשרת 'קשת רובינסון' ומציין שפתרון זה הוא חטאן הקדמון של שלוש התנועות (הרפורמים, הקונסרבטיבים ונשות הכותל) אשר רמזו שיקבלו אותו אם וכאשר יוכשר המקום כנדרש. לדבריו, "הקונסרבטיבים מכרו את נשות הכותל בכך שיסגרו' עם המדינה את הוויתור על התפילה ברחבה המרכזית של הכותל".

הרב קריב וענת הופמן העריכו כי 'מתווה שרנסקי' אינו בר-יישום במציאות הפוליטית הקיימת וכי יידרשו לפחות עשר שנים ליישמו. באותה עת אמר לי קריב: "למען יישום הפשרה הרפורמים מוכנים להתגמש ולהימנע משימוש בכלי-נגינה בתפילה כפי שהם נוהגים בתפילותיהם". הוא הוסיף כי: "אם תהיה עזרה ישראלית (פלורליסטית) לא יתקיימו טקסי בר-מצווה ברחבה האורתודוקסית. היא 'תתייבש' כי רוב הציבור רוצה גישה מעורבת ללא הפרדה. איש לא רוצה להיפרד מבן/בת הזוג".¹⁵⁶

האינטרס של התנועה הרפורמית, כמו זה של הקונסרבטיבים, שונה מן האינטרס של נשות הכותל. בעוד שהאחרונות נאבקות למען הכרה בזכותן להתפלל בעזרת הנשים, שתי התנועות נאבקות להשגת הכרה ממלכתית ולקבלת מעמד בכותל המערבי.

¹⁵³ מתוך ריאיון עם הרב גלעד קריב מתאריך 8.7.2013.

¹⁵⁴ ש.ם.

¹⁵⁵ ש.ם.

¹⁵⁶ ש.ם.

הרפורמים והקונסרבטיבים טרפו לנשות הכותל את הקלפים. שרנסקי ניהל משא ומתן עם תנועות-האם בצפון-אמריקה והגיע עמן להסכמה עקרונית על קבלת מעמד בחלק הדרומי של הכותל. ענת הופמן נאלצה, כנראה, להתיישר עם תנועת האם שלה, ובכך הביאה לפילוג בין חברותיה.

הופמן וקריב מצדיקים את הצטרפותם למשא ומתן עם מנדלבלויט בכך שמדובר בתהליך הוגן ורציני המוליך לפתרון שיביא הישגים חשובים.

קריב סבור שבזכות תהליך זה זכו התנועות הלא-אורתודוקסיות להישגים גדולים: הכרה ברורה וחקוקה בקיומן; הכרה ממלכתית בצורך להגדיל את רחבת הכותל המערבי; הקמת מועצה ציבורית פריטטית לניהול הכותל המערבי הדרומי, בה ישותפו הזרמים הלא-אורתודוקסיים; הקמת מנהל-תפילה שוויוני ופלורליסטי בו יוקפד על שוויון מגדרי. כל השטח שבין 'מעלה המוגרבים' לבין הפינה הדרומית עתיד לשמש שטח תפילה, כולל הרחוב ההרודיאני. יחד עם זאת, קריב מודע לכך שהרחבה החדשה לא תוכל להיות שווה בגודלה לרחבה הקיימת. לדבריו "היא תהיה מתחת לחלון של אל-אקצא, הירדנים לא ייתנו להקים קונסטרוקציה ענקית, ולכן הרחוב ההרודיאני יינתן כפיצוי". קריב סבור שעם מסע הסברה מתאים יהפוך החלק הדרומי של הכותל בתוך עשור לאתר אטרקטיבי ומקובל על רוב הציבור. לדעתו יהיה הכותל המערבי "מופרד, אבל שווה" כמו כנסיית הקבר שמחולקת בין העדות הנוצריות השונות. על פי ההסדר המתגבש תהיה השקעה ממשלתית מאסיבית באתר החדש; יתאפשר לרבנים רפורמים לקיים במקום פעילות הסברה; הרחבה העליונה תהיה אזור ממלכתי ציבורי לאומי (למעט אירועי-תפילה המוניים) ולא תהיה עוד כפופה למנהל האורתודוקסי, אלא משותפת לכל הזרמים.

הרפורמים ונשות הכותל חשים כי "המדינה גוררת רגליים" בנושא התכנון הפיזי של האתר בגין התנגדותו של הרב רבינוביץ ועל כן החליטו לפתוח בקמפיין בת-מצווה וקריאה בתורה בעזרת הנשים, כפי שעשו נשות הכותל באוקטובר 2014, כאמצעי לחץ על הרב רבינוביץ ועל הממשלה כדי שיסכימו לתכנון הבנייה שהרפורמים מבקשים לקדם. קריב מכנה זאת "שמירה על ערנות ציבורית".¹⁵⁷

הרב גלעד קריב נוטה להמעיט בהישגיהן של נשות הכותל לעומת הישגי הרפורמים והקונסרבטיבים. לדבריו הנחילו נשות הכותל את הרעיון של 'אישה עטופה בטלית' והגדילו לעשות כשהביאו נשים לקרוא בתורה עד שכיום יש כ-50-60 מניינים אורתודוקסיים של נשים שקוראות בתורה מאחורי מחיצה. אולם הישגי התנועות המתקדמות בתחום

המשפטי משמעותיים יותר: גיורים לא-אורתודוכסיים, השגת תקציבים ממשלתיים, מינוי נשים למועצות דתיות, טקסי בת-מצווה ומינוי רבות.

התנועה המסורתית

מזכ"ל 'כנסת הרבנים בישראל' וראש הלשכה לשירותי-דת של התנועה המסורתית, אנדרו סאקס, אומר שלהבדיל מנשות הכותל, הרבנים הקונסרבטיבים מנסים לקדם תפילה שוויונית ולא תפילה נפרדת, אך הם מאמינים גם בזכותו של כל אדם להתפלל על פי מנהגו או מנהגה.¹⁵⁸ לדבריו התנועה המסורתית תומכת בנשות הכותל ורבים מחבריה וחברותיה באים לכותל כדי לתמוך בהן בתפילתן.¹⁵⁹ סאקס סבור כי "ענת הופמן היא סיפור הצלחה בניגוד למצופה... היא גדולה ביחסי ציבור".¹⁶⁰ עם זאת, התנועה הקונסרבטיבית סבורה כי 'נשות הכותל' יכולות להתפשר על חלקת-תפילה מכובדת ליד 'קשת רובינסון'. ואכן, הסכמת הקונסרבטיבים להתפלל שם שמטה את הקרקע מתחת לדרישתן של נשות הכותל לקנות להן שביתה ברחבת הכותל עצמה.

סאקס רואה הישג בהסכם שהשיגו המסורתיים במשא ומתן עם המדינה, כי יש בו הכרה בפלורליזם גם במקום הקדוש, וכי לראשונה ניתנה הכרה ממשלתית בכך שיש יותר מדרך אחת להיות יהודי. הוא מצביע על שינוי של ממש בגישת המדינה לפלורליזם בדת היהודית. הוא מודה כי 'מתווה שרנסקי' הוא "שאפתני יותר משחשבנו", כי למען האמת "אנחנו לא נמצאים בכותל 99% מהזמן".¹⁶¹

הגישה הפרגמטית שנקטה התנועה הקונסרבטיבית הניבה פירות. היא קיבלה זכות-ראשונים רשמית להתפלל ב'קשת רובינסון', עם סידורים ומתקנים ב'מרכז דוידסון'. טקסי בר-מצווה באתר זה – כולל טקסים של הרפורמים – נעשים באמצעות התנועה המסורתית, המנפיקה להם ספרי-תורה, סידורים וכיו"ב המאוחסנים במקום.

רשות העתיקות

רשות העתיקות התנגדה, עקרונית, להקמת משטחי-תפילה על חשבון הנגישות אל הממצאים הארכיאולוגיים והאפשרות לצפות בהם. יחד עם זאת, הארכיאולוג ד"ר יובל

¹⁵⁸ מתוך ריאיון עם אנדרו סאקס מתאריך 2.7.2013.

¹⁵⁹ ש.ם.

¹⁶⁰ ש.ם.

¹⁶¹ ש.ם.

ברוך מכיר בכך שהרשות שייכת לממשלה וזו יכולה להפעיל עליה לחצים באמצעות יושב-ראש הרשות. הרשות שיתפה פעולה עם הממשלה כשהסכימה להקמת משטח-תפילה קטן עבור 'נשות הכותל' ולהקצאת הרחוב ההרודיאני לתפילה, כל עוד אין זה מפריע למבקרים במקום. אלא שמאז נוספו דרישות להגדיל את משטח התפילה בכמה שלבים (ההסכם עם עו"ד צבי האוזר; 'מתווה שרנסקי' וההסכמות עם צוות מנדלבליט). ד"ר ברוך טוען כי "הגן הארכיאולוגי בסכנה"¹⁶². המבקרים בו נחשפים, כיום, למקטע עצום של הכותל, כולל הרחוב ההרודיאני ומפולת האבנים ופנורמה ייחודית זו עלולה להיפגע ממשיכת רחבת הכותל אל תוך שטח הגן. השימוש במשטחי התפילה משתנה במשך הזמן ולובש אופי של מרכז-שמחות ובעיקר טקסים של בני ובנות מצווה. ב-2013 היו בכותל ההיסטורי 30,000 טקסי בר-מצווה וכ-500 טקסים באזור 'קשת רובינסון'. אופיו של הגן הארכיאולוגי עלול להשתנות מן הקצה לקצה. כזרוע ממשלתית אין בידי רשות העתיקות לעשות הרבה מול מגמה זו שמוביל משרד ראש הממשלה.

החילונים

רוב הציבור החילוני הגיב באדישות למאבקן של נשות הכותל. רוב החילונים לא ראו קשר בין מאבקן לשבירת ההגמוניה האורתודוקסית-חרדית-שמרנית לבין התופעות של כפייה דתית, הדרת נשים ושליטת הממסד הדתי בתחומים חיוניים כמו ענייני אישות, גיור וכיו"ב. פנינה להב טוענת במאמרה כי מבחינת החילונים היו נשות הכותל רק מטריד על סדר היום הציבורי. היא מבקרת את אדישות החילונים (לפחות עד שנת 2009) שחסרים, לדבריה, את הכישורים האינטלקטואליים הדרושים להבנת מטרותיהן של נשות הכותל.¹⁶³

הממונה על הכותל

הממונה על הכותל, הרב שמואל רבינוביץ, הוא אישיות רבת קשרים והשפעה במסדרונות הממשלה. את גישתו כלפי נשות הכותל הסביר לוועדות הכנסת באפריל 2013 באלו המילים: "אני מצוי בשנים האחרונות תחת שתי מתקפות. הן מתקיימות בו-זמנית ומכחישות זו את קיומה של זו. מצד אחד קנאים שמרנים – אני מותקף על פעילותי

¹⁶² מתוך ריאיון עם ד"ר יובל ברוך מתאריך 4.11.2014.

¹⁶³ Lahav, Pnina, "The Woes of WoW: The Women of the Wall as a Religious Social Movement and as Metaphor", Boston University School of Law Working Papers No. 13-2, January 23, 2013, p. 16

הנמרצת, על זה שאני מביא אלפי קבוצות תלמידים, שאני מביא אלפי חיילים אל הכותל, קבוצות שלדעתם לא הולכות ברוח ישראל סבא. הבית שלי הוא בית שמור [מאובטח], הפגנות ליד הבית. הרכב שלי, מעת לעת הגלגלים שלו מנוקבים. הכול בגלל הצד הזה, הקנאות הזאת. ... מצד שני, קנאים ליברלים שמבקשים לערער על החלטות בית-משפט, או בכלל על הסטטוס-קוו בכותל המערבי. בשם הסובלנות הדתית מבקשים אלה וגם אלה שאני אתחשב ברגשות שלהם, שאמנע מלהביא קבוצות כאלה, שאאפשר קיומם של טקסים חריגים בכותל. ובשם הסובלנות הם מבקשים שאניח להם להפוך את הכותל המערבי – אולי המקום היחיד שעדיין מאחד כל יהודי – לשדה-מלחמה בין קנאות אחת לקנאות אחרת...כאשר משנים מנהגי-מקום מצד אחד, יש בקשות לרוב לשנות מנהגים מצד שני. ואנחנו נגיע בסופו של דבר לכך שנבעיר את אש המחלוקת בכותל".¹⁶⁴ רבינוביץ' סבור כי הסטטוס-קוו [האורתודוכסי-הגמוני] טוב לכולם. לדבריו, כל שינוי יביא את החרדים להעלות דרישות חדשות.¹⁶⁵

רבינוביץ' נקט שורה של פעולות בהתמודדו עם האתגר שהציבו בפניו נשות הכותל:

◀ **חקיקה** – על פי תקנה 4 לתקנות המקומות הקדושים (תשמ"א-1981) "כל אדם הנמצא בתחומי המקומות הקדושים חייב לצייט להוראות הממונה שניתנו כדין". התקנה קובעת גם כי הממונה "רשאי להרחיק ממקום קדוש אדם המפריע לו במילוי תפקידיו או העובר על הוראה מהוראות תקנות 2 או 3". הפעולה הראשונה שנקט הממונה על הכותל לאחר שנשות הכותל פנו לבג"ץ ב-1989, היתה לשכנע את שר הדתות להוסיף לתקנות את סעיף (א1) האוסר: "עריכת טקס דתי שלא על פי מנהג המקום, הפוגע ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום". על פי התקנות, הממשלה היא שממנה את הממונה על הכותל בהמלצת שני הרבנים הראשיים, והוא הסמכות לקבוע מהו 'מנהג המקום' ומה חורג ממנו. הממונה רשאי להסתייע במשטרת-ישראל לאכיפת החוק בתחומי הכותל.

אחת הדרכים של הרב רבינוביץ' למנוע מנשות הכותל לקרוא בתורה בעזרת הנשים, היא ההוראה שנתן לפיה אין להכניס לרחבת הכותל ספרי-תורה נוספים על 120 הספרים המצויים בו. היות שספרי-תורה אלה אינם זמינים לנשים, נשות הכותל מביאות עמן ספר-תורה אשר לפי ההנחיות חייב להיות בתיק סגור כל עוד הן נמצאות בעזרת הנשים.

¹⁶⁴ כנסת ישראל, ועדת הפנים והגנת הסביבה של הכנסת, פרוטוקול מס' 9 ופרוטוקול מס' 5 מישיבת הוועדה לקידום מעמד האישה, 30 באפריל 2013, עמ' 23.

¹⁶⁵ מתוך ריאיון עם רב הכותל מיום 8.7.2013.

◀ **החמרת הנהלים ברחבת הכותל** – בשנות ה-80, לאחר שהוקמה מפלגת ש"ס (1984) עלה כוחם הפוליטי של החרדים והם הצליחו לחזק בהדרגה את שליטתם במוסדות הדת בישראל, כולל ברחבת הכותל המערבי. הנהגים בכותל הוחמרו תוך הקפדה יתרה על כללי הלבוש וההתנהגות. רחל עזריה, יו"ר תנועת 'ירושלמים' במועצת העיר ירושלים דאז וכיום ח"כ מטעם מפלגת 'כולנו', טענה כי בהשראת הרב רבינוביץ הפך הכותל המערבי למעין בית-כנסת חרדי, עם סדרנים וסדרניות האוכפים כללי לבוש והתנהגות גם ברחבה העליונה, שאינה משמשת בדרך כלל לתפילה, וכי הוגבהו המחיצות בין גברים לנשים. הרב רבינוביץ' הורה לסוכנות היהודית להפסיק את טקסי האזור של העולים החדשים בכותל וזאת מפאת החובה להפריד בין גברים לנשים. בערבי יום הזיכרון לחללי צה"ל חדלו להזמין לטקס להקות צבאיות, מחמת השתתפות חיילות בשירה. רחל עזריה אומרת כי מקובל עליה שהרחבה התחתונה היא כמו בית-כנסת, אך היה ברור שהרחבה העליונה שונה מכך, שאפשר לקיים בה טקסים לאומיים ושהיא אזור תרבותי ותיירותי.¹⁶⁶ התברר כי הופסקה שירת החיילות בטקסי השבעת חיילים ברחבה העליונה. הרב גלעד קריב קובע כי ה'חרדיזציה' של הכותל כללה גם "הקטנת עזרת-נשים, פגיעה בטקסים ממלכתיים, שלטים של צניעות ברחבה עליונה, כל פינה פנויה מחולקת לקבוצות חרדיות, פילנתרופיה חרדית השתלטה. הרב רבינוביץ לא הרשה לצנחנים לקבוע שלט לזכר נספי הקרב בטענה שהכותל לא אתר הנצחה, למרות שיש שלט תורמים".¹⁶⁷ שינויים אלה קירבו בין נשות הכותל לבין הציבור הרחב, שסלידתו מן ההשתלטות החרדית על המרחב הציבורי הלכה וגדלה. הרב רבינוביץ מכחיש שביצע בכותל שינויים.¹⁶⁸

◀ **גיוס מפגינות ומפגינים מקרב סמינרים וישיבות** – נשות הכותל טוענות כי הממונה על הכותל הניע תלמידות של סמינרים דתיים לבוא לרחבת הכותל כדי לחסום את גישתן שלהן אל הכותל וכדי להפגין נגדן. כך למשל התפרסם כי באוגוסט 2013 נענו 7,000 בנות סמינר לקריאות הרבנים והגיעו לתפילה בכותל בניצוחו של הרב רבינוביץ. כתוצאה מכך נמנעה תפילתן של נשות הכותל והן נאלצו להתפלל באזור נפרד, תוך הפרת זכותן להתפלל על פי מנהגן.¹⁶⁹ הרב רבינוביץ טוען כי לא הוא זה שיוזם זאת וכי הוא נתון ללחץ של חרדים קנאים.

¹⁶⁶ סלע, נטע, "האם הכותל בדינו?", *זמן ירושלים*, 4.12.2009.

<<http://www.nrg.co.il/online/54/ART1/976/601.html>>

¹⁶⁷ ריאיון עם הרב קריב מיום 8.7.2013.

¹⁶⁸ הרב רבינוביץ הכחיש שביצע שינויים בכותל.

¹⁶⁹ חסון, ניר, "שוב: המשטרה מנעה מנשות הכותל להתפלל ברחבה המרכזית", *הארץ*, 7.8.2013.

<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.2091344>

◀ **הפעלת המשטרה** – מסמכותו של הממונה על הכותל לבקש את התערבות המשטרה בהרחקת נשות הכותל בגין הפרעה לסדר הציבורי והפרת התקנות בכותל. החל מ-2009 הביאה הפעלת סמכות זו למעצרו של אחדות מנשות הכותל, אך היא פעלה כחרב-פיפיות. המעצרים זכו לכיסוי תקשורתי שעורר אהדה ציבורית לנשות הכותל. רבינוביץ מכחיש כי הוא נותן הוראות למשטרה, ולדעתו עדיף שהמשטרה לא תעצור מבקרים או מבקרות בכותל, אלא תסתפק בהרחקתם. לדעתו המשטרה נערכת בכל ראש-חודש עם 500 שוטרים [מספר מופרז ביותר, י.ר.] ומתקשה לשאת במחיר הכלכלי של היערכות זו.

◀ **הסברה לציבור הרחב ולציבור האורתודוכסי** – רבינוביץ סבור כי "הבעיה הגדולה [של נשות הכותל היא] שהן מנהלות מלחמה נגד האורתודוכסים עם סמלים של ההלכה כמו טלית, כדי לרמוס [את] ההלכה". לדבריו הן אינן מעוניינות בתפילה באמת ובתמים אלא משתמשות בכותל כפרובוקציה לקידום סדר-יום אחר.¹⁷⁰

◀ **עבודות פיתוח ושיפור** – רבינוביץ פועל ללא לאות בתחום הבנייה והפיתוח ברחבת הכותל לאורכה ולרוחבה, במטרה להגדיל את ממדיה.¹⁷¹ הוא פועל להחליף את המחיצה המפרידה בין עזרת הנשים לבין רחבת הגברים במחיצת זכוכית חד-כיוונית, כדי שנשים תוכלנה לצפות בטקסי בר-המצווה של יקיריהן ולא תלכנה לטקסי בר-המצווה של התנועות הלא-אורתודוכסיות.

אנדרו סאקס טוען כי הרב רבינוביץ הסיג את המחיצה שבין הרחבה התחתונה לרחבה העליונה לאחור (מערבה), על מנת להגדיל את הרחבה התחתונה, בה יש הפרדה מגדרית, על חשבון הרחבה העליונה, ולשם כך הוא בנה גדר-אבן ללא היתר-בנייה כחוק.¹⁷² על טענות אלו רבינוביץ משיב: "לא עשיתי שינויים דרסטיים. רק אי-הכנסת כלי-זמר".¹⁷³

¹⁷⁰ ריאיון עם הרב רבינוביץ מיום 8.7.2013. סגן שר הדתות אליהו בן-דהן מוסיף כי תפילת נשות הכותל שיש בה משום הפגנה ולא לשם כוונה טהורה אינה תפילת אמת.

¹⁷¹ הממונה על הכותל יזם, יחד עם משטרת-ישראל, את בניית 'בית שטראוס' מצפון לרחבת הכותל ואת 'בית הליבה' על חלק מרחבת הכותל העליונה וכן תכנית לשני מפלסים בכניסה הראשית מכיוון שער האשפות במטרה להפריד בין גברים לנשים במפלסים שונים. הוא היה אחד הדוחפים לבניית גשר המוגרבים על מנת לפנות את השטח שמתחת למעלה המוגרבים ובכך להגדיל את עזרת הנשים.

¹⁷² ריאיון מיום 2.7.2013.

¹⁷³ רבינוביץ שולל את הטענה שהכותל מתחרד, מכחיש שהעלה את גובה המחיצה המפרידה בין נשים וגברים ומגיב: "יש יותר טקסי השבעה צה"ליים בשנים האחרונות. אף פעם לא שרו בכותל, רק אמרו 'אני נשבע'. ברחבה העליונה יש אפשרות לתפילה מעורבת". הוא מתנגד לטקסים בכותל כמו טקסי חלוקת תעודת-זהות לעולים, שהתחילו עם כשני טקסים בשנה והתרבו ללא הפסקה. הוא מתנגד לקיום טקסי בת-מצווה עם עליית בנות לתורה אך מסכים שבנות תגענה לכותל להדליק נר לרגל הגיען לגיל בת-מצווה. מתוך ריאיון מיום 8.7.2013.

ממשלת-ישראל

ממשלתו של לוי אשכול הפקידה את ניהול הכותל בידי האורתודוקסים, בזכות כוחם הפוליטי, וכך עשו גם הממשלות שבאו אחריה. הממשלה הפעילה את מערכת המשפט ואכיפת החוק נגד 'נשות הכותל' (למשל, הגשת ערעור על פסק הדין השני שניתן בעניין) ופעלה להעבירן להתפלל באזור 'קשת רובינסון' – הרחק מעיני האורתודוקסים והחרדים השולטים בכותל.

עם זאת, לאחר שנים רבות בהן העדיפו ממשלות-ישראל את הזרם האורתודוקסי, ממשלת-ישראל נוטה, באחרונה, להיות קשובה יותר לחסידי הפלורליזם ביהדות, אך מפאת כוחם הפוליטי של החרדים קצרה ידו של בנימין נתניהו לחולל שינויים רדיקליים בתחום זה. הדיאלוג שהממשלה מנהלת עם שלושת הזרמים, חיזק את מעמדם של הרפורמים והקונסרבטיבים, מבלי לפגוע בהגמוניה של האורתודוקסים ובהשפעתם על הנעשה בכותל המערבי.

מאז 2013 ממשלת-ישראל מעוניינת להשיג הסדר שיניח את דעתן של 'נשות הכותל' ואת דעת שלושת הזרמים המרכזיים ביהדות. היא עושה זאת במהלך הדרגתי של הידברות עם כולם, כפי שהגדיר זאת עו"ד צבי האוזר בוועדת הכנסת: "אנחנו רוצים לייצר, קודם כול, דינמיקה של הידברות, שהיא דינמיקה הכרחית למציאת פתרון. אנחנו מנסים לגבש מה שמכונה ככה, בעגה, 'פשרת שרנסקי', שהיא גם חלק ומרכיב לעניין הזה. אנחנו צריכים לבדוק בזהירות איך אנחנו עושים את זה... פתרונות במקום הזה יהיו פתרונות הדרגתיים... עדיין אינני מדבר על רעיון קונקרטי, אבל העקרונות האלה צריכים להיות מוסכמים על כולם, מופנמים על-ידי כולם, והם חלק מכללי המשחק כדי לגשת לבעיה הזאת ובסופו של יום למצוא פתרון שכל הצדדים יוכלו לחיות אתו... ולכן תהיה פה גם הידברות, גם הדרגתיות".¹⁷⁴

¹⁷⁴ כנסת ישראל, ועדת הפנים והגנת הסביבה של הכנסת, פרוטוקול מס' 9 ופרוטוקול מס' 5 מישיבת הוועדה לקידום מעמד האישה, 30 באפריל 2013.

מה חולל את השינוי? הערכת אסטרטגיות הפעולה

מאבקן של נשות הכותל, שנמשך כבר 25 שנים, הוא תולדה של רעיון פוליטי מוצלח להכניס שוויון מגדרי להיכל [פרפרזה על הכנסת צלם להיכל] – דהיינו לכותל המערבי, המסמל את השליטה הגברית ואת השמרנות היהודית האורתודוקסית. הכותל הוא מקום דתי, אך גם לאומי, ולכן הוא כפוף לחוק האזרחי, לנורמות של חופש הגישה והפולחן ולאיסור להפלות נשים. בחסות החוק האזרחי הצליחו נשות הכותל לזכות בהכרת בתי המשפט ב'מנהג-המקום' החדש שהן הוסיפו למנהג האורתודוקסי ההגמוני. מנהג שינה את הסטטוס-קוו האורתודוקסי שנהג במקום ופתח פתח לתפיסת-עולם פלורליסטית ברחבת הכותל ההיסטורית. בכך הצליחו נשות הכותל במקום בו הרפורמים והמסורתיים לא הצליחו. אחת מהשלכות הצלחה זו היא חיזוק אופיו הלאומי הכלל-יהודי של מרחב הכותל המערבי והחזרת השליטה בו לידי המערכת האזרחית: הממשלה ובתי המשפט.

קשה להעריך, עדיין, את גודל הישגן של נשות הכותל. לא ברור אם ועד כמה עלה בידן להפיץ את השקפת-עולמן בקרב נשים אורתודוקסיות ועד כמה סייעה ההמולה התקשורתית בהפצת הרעיון הפמיניסטי בחוגים אורתודוקסיים. בינתיים נראה שתעמולת הנגד האורתודוקסית והחרדית היתה אפקטיבית יותר, אם כי יש גם עדויות לשינויים דרמטיים בתוך היהדות האורתודוקסית,¹⁷⁵ אך התוצאות צריכות להיבחן בעבור תקופה.

אי-ודאות נוספת מקשה אף היא על הערכת גודלו של ההישג: לא ברור אם ניתן יהיה ליישם את 'מתווה שרנסקיי' ואם זה ייושם – מה תהא השפעתו על פעילותן של נשות הכותל. אם תיאלצנה להתפלל ב'יקשת רובינסון', האומנם תצלחנה לקיים טקסי בנות-מצווה המוניים בכותל? או שמרגע שיושג הפתרון יאבד גם האתגר ועמו תיעלם גם התמיכה במאבקן? לעומת זאת, ככל שיחלוף הזמן מבלי שיושם הפתרון, תוכלנה נשות הכותל להרחיב את פעילותן בעזרת הנשים.

מה הביא להצלחתן של נשות הכותל בזירה המשפטית והציבורית? מעבר לשימוש ברעיון פוליטי מוצלח, נראה כי יש לזקוף את הישגיהן למספר גורמים:

◀ הקצנת העמדות בקרב החרדים בישראל והגילויים בדבר הדרת הנשים בקרבם, הביאו את התקשורת לעסוק בכך בהבלטה – מה שהביא לנשות הכותל תמיכה ציבורית רחבה;

¹⁷⁵ ראו דיווח לאור הכינוס של ארגון 'קולך' ביולי 2015: <http://www.timesofisrael.com/orthodox-women-arent-just-talking-about-a-revolution-theyre-driving-one/>

- ◀ טעותם של הממונה על הכותל ושל המשטרה, שהגזימו באכיפת האיסורים על נשות הכותל, ובעיקר במעצרים, גרמה לכיסוי תקשורתי שהציג אותן כקרבת לאטימות-לב והביא להפעלת יהדות ארה"ב כמנוף על ממשלת-ישראל;
- ◀ תהליכי השינוי שחלו בחברה הישראלית, שהשתקפו ביחסם של בתי המשפט לייצוג נשי ופלורליסטי במוסדות-דת;
- ◀ הקמת קואליציה ללא חרדים ב-2013, הביאה לאבדן מרכז-כוח פוליטי חשוב של האורתודוכסים;
- ◀ תמיכת יהדות ארה"ב, בעיקר הרפורמים והקונסרבטיבים, אך גם חלק מן האורתודוכסים המודרניים. הלחץ של יהדות ארה"ב על הממשלה הביא למינויו של נתן שרנסקי לחפש פתרון מוסכם על תנועות אלו ולשינוי ההנחיות למשטרת-ישראל, שהחלה להגן על נשות הכותל מפני הקהל שמתנכל להן;
- ◀ התמתנתן של נשות הכותל לבוא ולהתפלל כמנהגן בעזרת הנשים של הכותל במשך כ-25 שנים ודבקותן במטרה;
- ◀ השימוש שעשו בזירה המשפטית, במקום בו לא ניתן היה לקדם אסטרטגיות אחרות שיובילו להשגת המטרה ולהשפעה על דעת הקהל. בית המשפט העליון לא סיפק לנשות הכותל את מלוא אורכו של החבל שנדרש להן, אולם גם המעט שניתן סיפק את צורכיהן משהשתנו הנסיבות. חוסר הצלחתן בבג"ץ היתה לנשות הכותל לרועץ, משום שמתנגדיהן הציגו אותן כמפרות-חוק וכמחרחרות ריב. אך מבחינתן, כל עוד לא הכשירה הממשלה את רחבת 'קשת רובינסון', אין הן מפרות את החוק בכך שהן ממשיכות להתפלל, כדרכן, בעזרת הנשים. הפנייה למערכת המשפט בסכסוכים על מקומות קדושים אינה יכולה להסתמך רק על נורמות חוקיות, כי בתי המשפט בישראל נוטים לשמר את הסדר הקיים ואת סמכותה של הרשות המבצעת להחליט על ההסדרים במקומות אלה וכל שינוי שהעותר מבקש להנהיג עלול להיתקל בסירוב מחשש לפגיעה ברגשות רוב המתפללים במקום.
- ◀ יחד עם זאת נודעת חשיבות רבה לעיתוי ולנסיבות הדיון בבית המשפט. בעיתוי בו עסקינן התקוממה דעת הקהל נגד מקרים תכופים של הדרת נשים במרחב הציבורי ומעצרן של נשות הכותל נתפס בהקשר ציבורי זה.

הכותל החדש – מתווה שרנסקי ומנדלבליט

באפריל 2013 פרסם יו"ר הסוכנות היהודית, נתן שרנסקי, מתווה לפתרון המחלוקת שנתגלעה בין הממשלה לבין יהדות צפון-אמריקה, התנועות הלא-אורתודוקסיות ונשות הכותל. המתווה מציע, למעשה, להכשיר 'כותל מערבי חדש' על פני חלקים מן הגן הארכיאולוגי. לפי מתווה זה עתידים להיות שני כתלים ממערב להר הבית: הכותל המערבי הדרומי, שיהיה פלורליסטי והכותל המערבי הצפוני (המרכזי או ההיסטורי), שיישאר אורתודוקסי. בין שני הכתלים יפריד 'מעלה המוגרבים'. באי שני הכתלים יידרשו לעבור דרך כניסות-בידוק משותפות (האחת משער האשפות והשנייה מכיוון השוק) ומהן יפנו המבקרים אל הכותל המקובל עליהם.

הצעה זו ממחזרת רעיון ישן של השר משה קול (ממפלגת הליברלים העצמאיים) שתבע כבר ב-1968 כי הממשלה תכשיר רחבת-תפילה נוספת למען יהודים שאינם אורתודוקסים.¹⁷⁶ קול טען אז כי המחיצה שהציב משרד הדתות בכותל "אינה חוקית", כי מעולם לא היתה בכותל מחיצת-הפרדה.¹⁷⁷ שר הדתות דאז, ד"ר זרח ורהפטיג (המפד"ל) הודיע בתגובה כי יפעל להסדיר מקום לתפילה מעורבת, לאחר שייהרס בניין 'דאר אבו-סעוד' [הזאוויה הפח'ירייה, שחלקה בתוך הר הבית וחלקה חורג מן הפינה הדרומית של הכותל המערבי, ובתים צמודים אחרים של משפחת אבו-סעוד מדרום למעלה המוגרבים, י.ר.]¹⁷⁸ מה שיפנה מקום לעזרה נוספת מדרום לרחבת הכותל.¹⁷⁹ ורהפטיג הציע להקים משטח-תפילה חדש ללא מחיצות באזור שמעבר ל'קשת רובינסון': "מאותו תחום של קצה הגבעה, יישאר איזה שהוא שטח, אפילו המצומצם ביותר, אפילו שטח של 10 מטר או 5 מטר, שיהיה בבחינת גבול שבו לא יחפרו. בשטח זה יוכלו להתפלל אפילו תפילה

¹⁷⁶ ירושלים – ועדת שרים לענייני ירושלים, ג' 6500/23, ארכיון המדינה.

¹⁷⁷ לשכת השר – ועדת שרים לענייני ירושלים, חלק ב', א' 7616/18, ארכיון המדינה.

¹⁷⁸ זאוויה אלפח'יריה – מבנה של שרידי אכסניה או מנזר של צופים הנמצא בפינה הדרומית-מערבית של הר הבית; הזאוויה הוקמה ב-1330 ונקראה על שמו של השופט פחיר א-דין מחמד אבן פצילאללה, קופטי שהתאסלם וכיהן כמפקח על הכספים במדינה הממלוכית. מידותיה 50x10 מ', והיא צמודה מדרום לשער המערביים. לפניו נקראה גם 'דאר אבו סעוד'. הכניסה החשוכה למבנה, הנמצאת בצפון, מוליכה אל חצר קדמית המוקפת חדרי מגורים. מאחוריה, בדרום, חצר נוספת הנטועה ברושים, ממנה עוברים אל במה מקורה בשש כיפות הנחלקת בעמודים לשני סטווים. בדרום הבמה – מחראב מצופה פסיפס שיש ועטור עמודוני-שיש צלבניים בשימוש משני.

¹⁷⁹ הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה להרחבתו, כרך ב', א' 7341/2, ארכיון המדינה. ראו גם: הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה, כרך ג', הפקדה: מזכירות הממשלה – תיקים בנושאים שונים, א' 7341/3, ארכיון המדינה.

סמלית", אמר.¹⁸⁰ כך גם ביקש ורהפטיג להשיג את שליטת משרד הדתות בחלק מן הגן הארכיאולוגי: "אני סבור שיש לכך חשיבות גם מבחינה מדינית. הרסנו את המבנים בגלל קדושת המקום. למען יוכלו להתפלל גם שם". ורהפטיג היה נציג הממשלה הראשון שהציע את הפתרון המוכר כיום כ'חלופת קשת רובינסון' ושעליה מתבססת הממשלה עד היום מתוך רצון שלא לפגוע באינטרס של האורתודוקסים והחרדים.

קול לא הסכים להצעת הפשרה של ורהפטיג ועמד בתוקף על כך שרחבת התפילה הקיימת תחולק מחדש וכי אז תוכשר רחבת-תפילה שלישית לתפילה מעורבת של נשים וגברים בכותל המערבי. גם שר המשטרה שלמה הלל תמך בכך. קול טען כי הכותל אינו בית-כנסת אורתודוקסי וכי 'קשת רובינסון' אינה פתרון משום שאינה סמוכה לכותל ההיסטורי.¹⁸¹ הוא טען כי בישראל קיימות 14 קהילות שאינן אורתודוקסיות המבקשות להתפלל בכותל כמנהגן,¹⁸² וביקש להביא את הנושא לדיון בממשלה, אולם הממשלה לא שעתה לדרישותיו¹⁸³ והצעתו הוסרה מסדר היום.¹⁸⁴

בשנת 2000, כשהמדינה ערערה לבית המשפט העליון על ההחלטה לאפשר לינשות הכותל' להתפלל כמנהגן בעזרת הנשים, התייחסו שני שופטים לשאלת מעמדו של הכותל הדרומי. השופט מישאל חשין אמר:

"אתר 'קשת רובינסון', ידענו כולנו, שריד הוא מן החומה המערבית של הר הבית, כמוהו ככותל המערבי. ואולם איש לא יכחד כי בתודעה הקולקטיבית והאינדיבידואלית של בני העם היהודי אין חלק זה של החומה המערבית ניצב בדרגת קדושה וייחודיות השווה לאותו חלק מן החומה המערבית הקרוי הכותל המערבי; הכותל המערבי – שתי פעמים בה"א היידוע.¹⁸⁵ לו פעלה הממשלה להפיכת האתר לאתר תפילה מסודר, ניתן היה לראות בו – אמנם, לא בנקל – מעין המשך של רחבת הכותל. ואולם אתר 'קשת רובינסון'... במצבו הפיסי כיום אינו עשוי לשמש אתר ראוי לתפילה. נחה דעתנו כי חלופה זו לא תצלח, ולא נוכל להלין על נשות-הכותל שאין הן מסכימות להיעתר להצעה. עוד נזכיר, כי אתר 'קשת רובינסון' משמש כיום גן ארכיאולוגי

¹⁸⁰ ירושלים – ועדת שרים לענייני ירושלים, ג' 6500/23, ארכיון המדינה.

¹⁸¹ הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה, כרך ג', הפקדה: מזכירות הממשלה – תיקים בנושאים שונים, א' 7341/3, ארכיון המדינה.

¹⁸² שם.

¹⁸³ ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, ישיבה מיום 4.5.69. חברת הכנסת מטעם סיעת חירות, אסתר רזיאל נאור, התנגדה אף היא לרחבה מעורבת. ארכיון המדינה, א' 7908/24.

¹⁸⁴ הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה, כרך ג', הפקדה: מזכירות הממשלה – תיקים בנושאים שונים, א' 7341/3, ארכיון המדינה. בספטמבר 1975 ניסה קול, שוב ללא הצלחה, להביא את הצעתו בפני הממשלה.

¹⁸⁵ ראו מודעה של התנועה המסורתית שפורסמה בעיתון כל העיר ביום 16.6.2000.

יחיד ומיוחד במינו המצוי באחריותה של רשות העתיקות ורשות העתיקות אינה מסכימה כי ייערכו באתר שינויים כלשהם להכשרתו למקום תפילה... והמתפלל אף אינו יכול לגעת בכותל כדרכם של מתפללים ליד הכותל. ובמעט רצון טוב תוכל הממשלה להקצות לנשות הכותל דל"ת אמות לתפילתן כמנהגן. אין נשות-הכותל דורשות הרבה. נכונות הן לספק עצמן במעט; למשל: תפילה במשך שעה אחת, פעם בחודש, בראש חודש (למעט ראש חודש תשרי); סך-הכל אחת עשרה שעות בשנה (יכולה היא הממשלה לעשות הסדר לְמַעַט זה...ממשלה נבראה כדי שתמשול. אשר-על-כן ממשלה תִּיקְרָא. וכחובתה על-פי דין שומה עליה על הממשלה למצוא דרך ראויה ולאפשר לנשות-הכותל לקיים בתום-לב את תפילתן, כדרכן, ברחבת הכותל המערבי".¹⁸⁶

השופט יעקב טירקל (שופט דתי) הביע דעה הפוכה:

"דברים אלה אינם מקובלים עלי, ולא רק משום שהתרשמותי שלי שונה היא, אלא, בעיקר, משום שלא הובאו לפנינו מקורות הלכתיים והיסטוריים שמהם ניתן ללמוד כי קדושתו של חלק מסוים של הכותל המערבי – הכותל שהוא בעיני כל החומה המערבית של הר הבית – נעלה מקדושתו של חלק אחר... סבורני כי קדושתו של מקום אינה מתהווה מתוך בינוי והכשרתו של מקום, אלא היא טבועה בו מטבע ברייתו. יוער לענין זה כי אתר 'קשת רובינסון' משמש אתר תפילה לתנועה המסורתית הרואה בו את 'הכותל המסורתי'".

אתר 'קשת רובינסון' שבגן הארכיאולוגי שימש את נשות הכותל לקריאה בתורה מדי פעם בשנות ה-90 והחל לשמש מקום-תפילה מסודר יותר בשנת 2000, במסגרת הסכם בין הממשלה לבין התנועה המסורתית. וזה היה סיפור המעשה: ביולי 1999 הגיעה קבוצה של גברים מן הזרם הקונסרבטיבי (מסורתי) וביקשה להתפלל בכותל. כשהגיעו לעזרת הגברים הם ספגו גינויים ואלימות מצד מתפללים אורתודוכסים שהפריעו להם בתפילה. בעקבות תקרית זו החלה התנועה המסורתית במשא ומתן עם מזכיר הממשלה דאז, יצחק הרצוג, ועם שר הדתות דאז, יצחק כהן (ש"ס), והגיעה עמם להסכמה לפיה יוקצה להם שטח-תפילה של 30 מטרים רבועים באתר 'קשת רובינסון'. ההסדר זכה לאישור רשות העתיקות האחראית על המקום, לאישור רב הכותל ולאישורם של הרבנים הראשיים,

¹⁸⁶ מתוך דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה נ' ענת הופמן, פ"ד נו(3) 289 (2003).

שאף סיפקו לכך ספר-תורה.¹⁸⁷ הרבנים הקונסרבטיביים הסכימו להצעה, אף שהסדר החדש לא העמיד לרשותם את כל התנאים הנדרשים.¹⁸⁸ אבל נשות הכותל וראשי התנועה הרפורמית בארץ ראו בהסדר זה פגיעה באינטרסים שלהם וסברו שהקונסרבטיבים מכרו את עקרונותיהם תמורת נזיד עדשים והשיגו תנאי-תפילה נחותים.

אנדרו סאקס, מן התנועה המסורתית, רואה הישג גדול בהסכם שהשיגו המסורתיים עם המדינה. הוא רואה בו הכרה בפלורליזם יהודי במקום הקדוש, שכן לראשונה ניתנה הכרה ממשלתית בכך שיש יותר מדרך אחת להיות יהודי [כוונתו לדרך האורתודוקסית, י.ר.].¹⁸⁹ עבור המסורתיים נבנה משטח-תפילה מדרום למעלה המוגרבים, בצמוד לכותל (ראו תמונה 4, בעמוד 37). סאקס מודה כי הסידורים שם אינם אידיאליים. ברחוב ההרודיאני לא ניתן להתפלל אחרי השעה 10:30 בבוקר והמקום אינו פתוח בשבת.

בשנים 2010-2013 גיבש מזכיר הממשלה דאז, עו"ד צבי האזור, תכנית להקים משטח-תפילה מוגבה, מעל השרידים הארכיאולוגיים, לתפילת הזרמים הלא-אורתודוקסיים. עוד לא יבשה הדיו מעל התכנית וראש הממשלה מינה את יו"ר הסוכנות היהודית נתן שרנסקי, להציע פשרה שתהיה מקובלת על כל הזרמים, כולל נשות הכותל, וב-2013 פורסם 'מתווה שרנסקי'.¹⁹⁰

משטח התפילה שאמור להיתוסף לאזור 'קשת רובינסון' הוא חלק מאתר ארכיאולוגי מן החשובים בארץ. לדברי הארכיאולוג ד"ר יובל ברוך מרשות העתיקות: "זהו אתר ארכיאולוגי חשוב ביותר בירושלים ואולי בארץ. אין עוד אתר ששמו הוא 'הגן הארכיאולוגי של ירושלים'. לפני כעשור, קצת יותר, אפשרנו הכשרה של שטח בחלק שנמצא צמוד למעלה המוגרבים לתכלית שאינה תכלית ארכאולוגית. ובשנים האחרונות, יד ביד עם מזכיר הממשלה, בהובלתו, אנחנו מאפשרים הכשרה של שטח נוסף, פחות או

¹⁸⁷ כנסת ישראל, ועדת הפנים והגנת הסביבה של הכנסת, פרוטוקול מס' 9 ופרוטוקול מס' 5 משיבת הוועדה לקידום מעמד האישה, 30 באפריל 2013, עמ' 23.

¹⁸⁸ מתוך ריאיון עם אנדרו סאקס שנערך ביום 2.7.2013. ספרי התורה שלהם מאורגנים בנפרד מספרי התורה של הכותל והם חויבו בזמני-תפילה קבועים משום שהגישה אל חלקת התפילה באזור 'קשת רובינסון' הוגבלה לשעה וחצי בימי שני וחמישי ולא בשבת ובחגים ובשעות מסוימות של היום היא אף היתה כרוכה בתשלום דמי-כניסה לאתר הארכיאולוגי. בנוסף, לא היה במקום מתקן שירותים למתפללים ולא מתקן נטילת ידיים לכוהנים. לא היה שם ארון קודש או מקום מכובד לספרי-תורה ולא דוכנים או שולחנות להנחת ספר התורה. כן נאסר עליהם להכניס לרחבת התפילה שהוקצתה להם כלי-נגינה ושופר. הגופים האחראיים על המקום, 'מרכז דוידסון' ו'החברה לפיתוח מזרח ירושלים', המשיכו לראות במקום אתר ארכיאולוגי ולא הקלו על הקונסרבטיבים לממש את צורכי הפולחן שלהם. התנועה מעמידה לרשות המתפללים, ללא תמורה, סידורי-תפילה וספרי-תורה השמורים בארון-קודש מיוחד המוצב באתר.

¹⁸⁹ מתוך ריאיון עם אנדרו סאקס ביום 2.7.2013.

¹⁹⁰ Eiser, Jane, "Sharansky To Propose Egalitarian Section at the Kotel", *Forward.com*, 10.4.2013: <http://forward.com/articles/174503/sharansky-to-propose-egalitarian-section-at-the-ko/>

יותר באותו סדר. אנחנו חושבים שבזה תם העיסוק בגן הארכיאולוגי. חובה על כולנו לשמור על האתר הארכיאולוגי שהוא נכס תרבות ממעלה ראשונה".¹⁹¹

בין אפריל לאוגוסט 2013 ניהל צוותו של מזכיר הממשלה אביחי מנדלבליט מגעים עם כל הגורמים הנוגעים בדבר וגיבש הצעה שהוצגה באוגוסט אותה שנה בפני הרב ריק ג'יקובס, נשיא התנועה הרפורמית האמריקאית, בפגישתו עם מנדלבליט ועם ראש הסוכנות היהודית נתן שרנסקי. בקווים כלליים ההצעה כוללת הצהרה על תהליך מדורג למימוש 'מתווה שרנסקי', במסגרתו יוקמו, בשלב הראשון, רחבות-תפילה צנועות יותר באזור 'קשת רובינסון'. רחבות אלו תהיינה פתוחות לציבור הרחב כל שעות היממה ותצוידנה בבמות, ארונות-קודש, ספרי-תורה וספרי-תפילה מתאימים. מזכיר הממשלה התחייב להקים ועדת-היגוי משותפת לממשלה ולסוכנות היהודית לשם ניהול האתר, בהבנה שנציגות הסוכנות תכלול נציגות של הזרמים הלא-אורתודוקסים.

'מתווה שרנסקי' לא סיפק את התנועה הרפורמית. התכנית לא כללה לוח-זמנים לביצוע ולא ענתה על דרישות שהציבה התנועה, כמו השוואת מעמד העזרה השלישית לזו של רחבת הכותל ההיסטורית, ושילוב נציגיה בגוף המנהל את הכותל. התנגדותה הביאה לכך שמנדלבליט לא פרסם את מסקנות הצוות שלו כל עוד לא יסוכמו הפרטים בסבב שיחות נוסף.¹⁹² נראה כי מנדלבליט חשב שמוטב לו לקדם את ההצעה בהידברות וללא פרסום.

באותה פגישה, באוגוסט 2013, התברר כי לא ניתן לממש את אחד המרכיבים המרכזיים ב'מתווה שרנסקי' – בניית רחבת-תפילה ראויה לשמה באזור 'קשת רובינסון' שתהיה שווה בגודלה ובמאפייניה לרחבת התפילה ההיסטורית של הכותל. נציגי הממשלה הסבירו זאת בקשיים מדיניים ואחרים [הכוונה בעיקר לחשש מהתנגדות של ממלכת ירדן, אך ייתכן גם של רשות העתיקות ושל הרב רבינוביץ', י.ר.]. צוות מנדלבליט גם סירב להגדיר בבירור כיצד תיוצגנה התנועות הלא-אורתודוקסיות בוועדת ההיגוי של מתחם התפילה החדש.

משטח התפילה החדש נבנה בחטף ונחשף במסיבת-עיתונאים שקיים השר בנט במקום.

¹⁹¹ ועדת הפנים והגנת הסביבה של הכנסת, פרוטוקול מס' 9 ופרוטוקול מס' 5 משיבת הוועדה לקידום מעמד האישה, 30 באפריל 2013, מתוך אתר הכנסת.

¹⁹² תגובת התנועה בנוגע להקמת רחבת-תפילה שוויינית בכותל, אוגוסט 2013, מתוך: אתר התנועה הרפורמית:

<<http://www.reform.org.il/heb/public-agenda/opinion.asp?ContentID=1746>>



תמונה 15: השר נפתלי בנט ברחבת התפילה החדשה, 26.8.2013
(צילום: פלאש 90, עזרא לנדאו)

הצילום של השר בנט, שהפיץ דובר 'הבית היהודי' יצר את הרושם שניתן לגעת באבני הכותל ממשטח התפילה, אף שהוא מרוחק מהן לפחות בעשרה מטרים. נראה כי הצילום נועד להתמודד עם צילום שהוקרן בטלוויזיה יום קודם לכן בו לעגה ענת הופמן למשטח החדש, הציגה אותו מזווית לא מחמיאה וכינתה אותו 'מרפסת שיזוף'.¹⁹³

¹⁹³ ריאיון עם לסלי זקס מיום 9.12.2014.



תמונה 16: ענת הופמן מצביעה על משטח התפילה החדש ומכנה אותו 'מרפסת שיזוף', 25.8.2013 (צילום: פלאש 90, יונתן סינדל)

ואלה התנאים שהציבה התנועה הרפורמית בפני הממשלה במשא ומתן עם מנדלבליט:

- ◀ יצירת מתחם-תפילה בעל מאפיינים דומים לאלה של רחבת התפילה ההיסטורית (גודל, מאפיינים גאוגרפיים, גישה לאבני הכותל, נגישות מלאה של הציבור כל שעות היממה, מתקנים ציבוריים, ציוד קבוע לתפילות, קריאה בתורה וכו');
- ◀ הכללת מתחם התפילה החדש באתר הממלכתי של הכותל, כך שאתר הכותל יכלול חלקים ממלכתיים כדוגמת הרחבה הציבורית (הרחבה העליונה) ולצדם שני מתחמי תפילה: אורתודוקסי ופלורליסטי-שוויוני;
- ◀ לחלופין, קביעת טווח-זמן סביר וצנוע שלאחריו תיבחן מחדש שאלת ההסדרים בכותל במידה שתכנית שרנסקי לא תמומש במלואה. היה ויתברר כי הפלטפורמה המוגבהת שהוצעה בתכנית שרנסקי אינה בת-ביצוע, אפילו בטווח הארוך, או כי לוח הזמנים ליצירת פלטפורמה זו יידחה שוב ושוב, אזי תחזורנה התנועות לדרוש שתוכשר עזרה שלישית בכותל ההיסטורי;

◀ אף שלא ניתן לבנות בעתיד הקרוב את הפלטפורמה רחבת הידיים המיועדת לתפילה שוויונית ופלורליסטית, ישנם שינויים פיזיים שניתן לבצע מיד: הבטחת נגישות מלאה לכותל עצמו מרחבת התפילה; התקנת כל המתקנים הציבוריים הנדרשים באתר, לרבות לקיום תפילה ולקריאה בתורה; הצבת תאורת-לילה, הקצאת תקציבים לניהול האתר; הצבת שלטים ברורים המעידים על אופי האתר וכללי ההתנהגות בו, בדומה לאלה המוצבים ברחבה המסורתית וכו';

◀ התנועה הרפורמית עומדת על כך שמתחם התפילה החדש ייחשב חלק אינטגרלי מן האתר הממלכתי של הכותל המערבי, שיוגדר כך רשמית וחוקית ושיוצג כך בפרסומים הממלכתיים הנוגעים לכותל, כמו באתרי האינטרנט של 'הקרן למורשת הכותל המערבי' והמשרד לשירותי-דת. התנועה הרפורמית תתנגד להגדרתו של מתחם התפילה החדש כאתר נפרד מאתר הכותל הממלכתי ולניתוקו מהאזורים הציבוריים של האתר;

◀ יצירת הבחנה ברורה בין ניהול רחבת התפילה האורתודוקסית לבין ניהול המתחמים הציבוריים באתר הכותל (למשל, הרחבה הציבורית); הבטחת האופי הממלכתי של הרחבה הציבורית של הכותל (לרבות מניעת הפרדה מגדרית) ומתן ייצוג ברור ומוגדר ליהדות העולם בקרן למורשת הכותל המערבי (למשל, באמצעות שילוב נציגי הסוכנות היהודית);

◀ התנועה הרפורמית מקבלת לחלוטין את העיקרון לפיו ניהול עזרות התפילה האורתודוקסיות צריך להתבצע על ידי גורמים אורתודוקסיים כדוגמת רב הכותל, וכי אין לתנועה הרפורמית כל ציפייה להשתלב בניהול אזורים אלו, אולם אל לדבר זה לקבל אישור רשמי עד שיוסדרו רשמית סמכויות הפיקוח לרחבת הכותל השוויונית;

◀ מתחם התפילה השוויוני יתנהל על ידי גורמים הקשורים ומזוהים עם הזרמים הלא-אורתודוקסיים, בשיתוף עם ממשלת-ישראל. בוועדת ההיגוי לניהול מתחם התפילה החדש ייכללו נציגים של התנועות הליברליות באופן ישיר ורשמי ולא באמצעות הסוכנות היהודית (שהצטרפות נציגיה לוועדת ההיגוי היא דבר ראוי לכשעצמו).

מאז שהוצבו תנאים אלה הלה התקדמות משמעותית במשא ומתן. הושגה הסכמה על מבנה שתי רחבות התפילה והרחבה הממלכתית שמעליהן, על שמותיהן הרשמיים ועל פרטי הניהול של כל אחת מהן והוכנה טיוטה מוסכמת של התקנות להסדרת ניהול מתחם הכותל.

לדברי הרב גלעד קריב, קצרו כבר הגורמים הליברליים מספר הישגים: הכרה ממשלתית ברורה וחקוקה בזרמים הלא-אורתודוקסיים; הכרה ממלכתית בהגדלת רחבת הכותל המערבי; הקמת מועצה ציבורית פריטטית למדינה ולזרמים הלא-אורתודוקסיים לניהול הכותל הדרומי; הקמת מנהל-תפילה שווינוני ופלורליסטי והנהגת שוויון מגדרי. כל השטח שבין 'מעלה המוגרבים' ועד הפינה הדרומית ייועד לתפילה והרחוב ההרודיאני ייכלל באתר התפילה. עם זאת, קריב מודע לכך שהרחבה החדשה לא תוכל לשוות בגודלה לזו הקיימת, "ולכן הרחוב ההרודיאני יינתן כפיצוי". לדבריו, עם קמפיין הסברתי ראוי יהפוך החלק הדרומי של הכותל המערבי תוך עשור לאטרקטיבי ומקובל על רוב הציבור. הוא מוסיף שהכותל יהיה "מופרד אבל שווה", כמו כנסיית הקבר המחולקת בין העדות הנוצריות. על פי ההסדר המתגבש, תשקיע הממשלה באתר החדש סכום רציני; רבנים רפורמים יוכלו לקיים במקום פעילות הסברה; הרחבה העליונה תהיה אזור ממלכתי-ציבורי-לאומי (למעט באירועי-תפילה המוניים) והיא לא תהיה כפופה למנהל האורתודוקסי, אלא לכל הזרמים. המשא והמתן על פרטי הרגולציה הסתיים לשביעות-רצון התנועות הלא-אורתודוקסיות ובשעת כתיבת דברים אלה מתנהל המשא ומתן על הצביון הפיזי של 'הכותל החדש'. הגורמים הלא-אורתודוקסיים שואפים לכך שרחבת התפילה החדשה תרוצף באבן, שיוצבו בה תרנים עם דגלי-ישראל, שיינטעו בה עצים ושיוצבו בה שמשיות להצללה, שתהיה בה תאורת-לילה ושיוצבו בה מקומות-ישיבה. הכניסה לכותל תהיה ממלכתית ומשותפת לכולו.

ראש הממשלה מינה את מיכאל ארד, אדריכל ניו-יורקי נודע, להציע תכנון פיזי שיניח את דעתם של כל הנוגעים בדבר. נציגי התנועות הלא-אורתודוקסיות שעמם שוחחתי, אמרו כי קיימת הסכמה בין תנועותיהם לבין מזכיר הממשלה לגבי רוב הפרטים וכי הכול תלוי ביכולתה של הממשלה ליישם את המתווה, בכפוף להתנגדויות של גורמים מדיניים.

הקמת 'הכותל החדש' מלווה גם במאבקי-שליטה ובהתנגשות בין אינטרסים כספיים של המעורבים. 'מרכז דוידסון' (מייסודו של איש העסקים היהודי-אמריקאי וויליאם דוידסון) ו'החברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי' מנהלים את הגן הארכיאולוגי וגובים דמי-כניסה. דוידסון עצמו תרם גם ספר-תורה למרכז. המוזיאון גובה כספים מגורמים המבקשים לקיים באתר טקסים דתיים. יוזמת משרד השיכון למסור את המקום לניהול עמותת אלע"ד לא צלחה את בית המשפט. הקמת מנהל-תפילה פלורליסטי ב'כותל החדש' עתידה לגרום אבדן הכנסות למרכז דוידסון. ד"ר יובל ברוך מרשות העתיקות חושש שהמקום יהפוך לגן-אירועים על חשבון שכיתת החמדה הארכיאולוגית של ירושלים.

נשות הכותל שהסכימו, בלית-ברירה, ל'מתווה שרנסקי' רואות לנגד עיניהן את היתרונות הגלומים בהקמת העזרה השלישית ב'כותל החדש'. כמעט כל התלמידים

בישראל מבקרים בכותל לפחות פעמיים בתקופת-לימודיהם. נשות הכותל מצפות שבתי-ספר שאינם אורתודוקסיים יגיעו בעיקר לעזרה השלישית ויקבלו הדרכה בפלורליזם יהודי במימון משרד החינוך.¹⁹⁴

מכל האמור לעיל עולה כי סוגיה מרכזית הנוגעת לאופיו של מקום קדוש שהוא גם סמל ממלכתי-לאומי חשוב, וקשורה לעתידו של גן ארכיאולוגי חשוב ביותר, לא זכתה לדיון ציבורי טרם אישורה בממשלה. חשאיות המשא ומתן חשובה אולי להשגת הסכמות בין הצדדים מבלי לעורר מרעם מתנגדים פוטנציאליים, אולם האינטרס הציבורי עלול להיפגע מכך.

באחד בפברואר 2016 אישרה הממשלה את המלצות הצוות בראשותו של ד"ר אביחי מנדלבליט. החלטת הממשלה מבטאת פשרה המרצה במידת מה את האורתודוקסים, בכך שנקבע בתקנות כי ברחבה הצפונית (הכותל ההיסטורי) תתקיים התפילה לפי המנהג האורתודוקסי, ואילו הרחבה הדרומית המיועדת לזרמים הפלורליסטים ביהדות תיבנה פחות או יותר בגודל הקיים של במת התפילה הזמנית שהוקמה בחלק הצפוני (בלבד) של הגן הארכיאולוגי, אולם יותר למתפללים גם להשתמש ברחוב ההרודיאני באופן המתחשב בממצאים הארכיאולוגיים. חלק אחרון זה של הפשרה מתחשב בדרישות רשות העתיקות ובצורך לשמור על הגן הארכיאולוגי. לנשות הכותל יתאפשר להתפלל ברחבה הפלורליסטית במניין של נשים על ידי שימוש במחיצה ניידת במידת הצורך. הכניסה לרחבות הכותל תהיה באופן שאחד משלושת כניסות הבידוק תהיה כניסה מעורבת לנשים ולגברים. תוקם מועצה נפרדת לניהול הרחבה הדרומית בראשותו של יו"ר הסוכנות היהודית ובהשתתפות שישה נציגים ממשלתיים ושישה נציגי ציבור, שניים לרפורמים, שניים לקונסרבטיבים ושניים לנשות הכותל.

רבים רואים בכך בצדק החלטה היסטורית בכך שניתנת הכרה הן לזרמים הרפורמים והקונסרבטיבים ולנשות הכותל ובכך שהוקם למעשה כותל מערבי שני שאינו נשלט על ידי האורתודוקסים. המפלגות החרדיות התנגדו להסדר זה אולם לא יצרו משבר ממשלתי ומשמעות הדברים היא שהן קיבלו את הפשרה כרע במיעוטו. הן הדבר ביחס לנשות הכותל, ששאפתן המקורית הייתה להתפלל דוקא בעזרת הנשים בחלק ההיסטורי (חלק מחברותיהן עדיין מתנגד לפשרה). הזרמים הרפורמי והקונסרבטיבי זכו בהכרה ממלכתית שוות ערך כמעט לזרם האורתודוקסי. הגן הארכיאולוגי עדיין נותר בסכנה של נגיסה מתמשכת בשעה שחלקו ובמיוחד הרחוב ההרודיאני יהפוך לאזור תפילה וטקסי בר מצווה.

¹⁹⁴ ש.ם.

ההשלכות על הסדרי הסטטוס-קוו

למרות אופיים ההחלטי של המונחים 'סטטוס-קוו' ו'מנהג המקום', מדובר במושגים שאינם קופאים לחלוטין, אלא משתנים בהתאם לנסיבות החברתיות והמדיניות. העילה העיקרית לשמירה על הסטטוס-קוו היא חשש מאלימות ומשפיכות-דמים. עם זאת, מצבים משתנים וגם אם השינויים כרוכים באלימות, נוצרים עם הזמן מנהגים חדשים וסטטוס-קוו חדש. ביוני 1967 קבעה ממשלת-ישראל מצב חדש בכותל המערבי ומאז שינתה לא פעם את המצב במקומות קדושים אחרים, כמו למשל: הגבלת כניסת מבקרים לאל-חרם אל-שריף/הר הבית או הקלה בעלייתן של קבוצות אידיאולוגיות יהודיות לשם. שינויים דרמטיים התרחשו גם במקומות קדושים אחרים כמו קבר רחל, קבר יוסף, קבר שמעון הצדיק וקבר דוד.

השינוי שחוללו נשות הכותל עשוי להשליך על הסטטוס-קוו בהר הבית. עמד על כך המשנה לנשיא בית המשפט העליון השופט מנחם אלון, שכתב בפסק דינו בעתירתן הראשונה של 'נשות הכותל':

"בפסקי הדין הוכר איסור על יהודים להתפלל ברחבת הר הבית, כדי לשמור על הסדר הציבורי וכדי למנוע סכנה קרובה של פרעות והתפרעויות. חופש הפולחן נסוג אפוא מפני הצורך בשמירה על הסדר הציבורי, עד כדי ביטול כל הפולחן הדתי היהודי על הר הבית... הר הבית שממזרח לכותל המערבי אינו שונה מרחבת התפילה שממערב לכותל, ששניהם מקומות קדושים הם. מאחר שעל-פי פסיקת בית המשפט העליון אסור לכל יהודי להתפלל על הר הבית, והדבר עולה בקנה אחד עם חופש הפולחן, הרי איסור הוספת פרט מסוים בטקס התפילה, שהרוב המכריע של המתפללים מתנגד לו, אף הוא אין בו משום פגיעה בחופש הפולחן".

גם שני חברי-כנסת עמדו על כך בישיבה משותפת לוועדת הפנים והגנת הסביבה ולוועדת הכנסת לקידום מעמד האישה. בהתייחסו להגבלות שהטילה המשטרה על נשות הכותל שאל ח"כ מנחם אליעזר מוזס (יהדות התורה): "למה לא נותנים לעלות להר הבית? למה מבינים שבהר הבית צריכים להיזהר? בגלל השלווה המדינית, בגלל המצב הדתי, בגלל שיציתו". ח"כ דאז משה פייגלין (ליכוד), הנאבק זה שנים למען כניסה חופשית ותפילת יהודים בהר הבית, קרא להפסיק לעצור את נשות הכותל: "כמי שגם כן נעצר בעוון ניסיון תפילה לא פעם ולא פעמיים, בהר הבית". הוא אמר: "הכותל המערבי, חברים יקרים, הוא לא בית-כנסת. הכותל המערבי הוא אתר לאומי, אתר מורשת לאומי. הוא שייך לכלל

ישראל וכמובן צריך לאפשר ליהודים שרוצים להתפלל בו להתפלל בו כאוות נפשם. אילו היו מבקשות נשות הכותל לבוא אלי, אל בית הכנסת שלי, שהוא בית-כנסת אורתודוכסי, ודווקא שם לנהוג לפי מנהגן, אז מן הסתם הן היו נזרקות החוצה, והן גם לא מבקשות את זה. הוויכוח כאן הוא ויכוח הגמוניאלי. שני הצדדים – כלומר, גם הצדדים החרדיים כאן, וגם נשות הכותל מנסות לייצר איזושהי הגמוניה חדשה ולא לקבוע יהדות חדשה. וזאת המלחמה. לכן נבחרה זירת הכותל, משום שהוא לא בית-כנסת, משום שהוא אתר לאומי. אז אומרים: 'או-קיי, מי כאן בעל הבית?' זה בעצם הוויכוח פה. כדאי שנבין, זה ויכוח הגמוניאלי, לא ויכוח יהודי בכלל ולא ויכוח הלכתי".

אלא שתפילת 'נשות הכותל' אינה כרוכה באותה דרגה של סיכון שלום הציבור כמו תפילת יהודים על הר הבית, ואולי משום כך זכו נשות הכותל שבית המשפט יכיר בזכותן להתפלל כמנהגן המיוחד. אבטחה משטרתית של תפילת נשות הכותל שעה אחת בחודש אינה נטל שהמשטרה אינה יכולה לשאת על שכמה.

יחד עם זאת, שינוי הסטטוס-קוו בעניין נשות הכותל הוא תקדים משפטי ופוליטי שלא ניתן להפריז בחשיבותו ואפשר שהוא ישנה, בבוא היום, את מערך הזכויות ומימושן ברחבת הר הבית/אל-חרם אל-שריף ובמקומות אחרים כמו 'חדר הסעודה האחרונה' שמעל קבר דוד. שכן, בית המשפט יצר תקדים וקבע כי לנשות הכותל יש זכויות-פולחן שלא היו להן קודם וקביעה זו מחייבת את הרשויות לאפשר להן לממש את זכויותיהן. גם הנורמה שקבע בית המשפט, בפסק-דינו הראשון בעתירתן, היא שיזכות הגישה כוללת בתוכה גם את זכות הפולחן. נורמה משפטית זו משמעה שליהודים עומדת זכות התפילה בהר הבית והדבר נמנע רק מן הטעם שמימושה עלול לסכן את שלום הציבור, ולכן נדרשת המשטרה להתיר או לאסור את העלייה להר הבית בכל מקרה שיהודי מבקש לעשות זאת ולא לאסור או להתיר זאת באופן גורף. שוחרי התפילה בהר הבית יוכלו לעתור לבתי המשפט ולטעון לזכות שווה לזו של נשות הכותל. הם יוכלו לבקש להתפלל על הר הבית בנסיבות שקשה יהיה להוכיח כי תהיה בהן הפרעה או סכנה לסדר הציבורי. יש להניח כי במקרה כזה תטען המדינה כי רמת הסיכון לשלום הציבור על הר הבית אינה דומה למצב ברחבת הכותל.

חלופות לפתרון הסכסוך

הסכסוך בכותל המערבי כרוך במספר שאלות עקרוניות הנוגעות ליחסי דת-מדינה וזכויות-אדם. הפתרון הטוב ביותר מנקודת-ראות דמוקרטית-ליברלית הוא, כפי שסבורים יובל גובני ופרץ נחשון, הפרטת הכותל, משיכת ידה של המדינה ממנו והפקדתו בידי מוסדות הדת.¹⁹⁵ שכן, לפי כללי המשפט המנהלי, מוסדות המדינה אמורים להיות חסרי פניות ולנקוט גישה שוויונית כלפי כל הזרמים הדתיים ואין זה מעניינם לעסוק בוויכוח על המנהג במקום קדוש. גישה זו מבטאת את התפיסה של הפרדת הדת מן המדינה, כנהוג בארצות הברית למשל.¹⁹⁶ גובני ופרץ מודעים לכך שפתרון זה רחוק מן הסדר הפוליטי הקיים בישראל, אך הם סבורים כי נחישות המאבק על גישה נורמטיבית ליברלית, יכולה להביא לאורך זמן לתוצאות.¹⁹⁷

סוגיה נוספת הנוגעת לסכסוך היא טענת 'הפגיעה ברגשות'. גובני ופרץ מצביעים על הקושי לאמוד את עצמת הפגיעה ברגשות ולהבחין בין פגיעה אמיתית לפגיעה מבוזמת.¹⁹⁸ על כך אוסיף כי דתות, אמונות דתיות ומסורות דתיות שונות, הן אקסקלוסיביות ותחרותיות מעצם מהותן ואין בהן סובלנות כלפי 'האחר'. הדברים אמורים במיוחד לגבי זרמים קנאיים ומהותניים כמו החרדים והאורתודוקסים השמרנים בישראל. ספק אם מוסדות המדינה ובתי המשפט במדינה דמוקרטית צריכים להתייחס לטענת הפגיעה ברגשות אם מדובר ברגשות הנובעים מחוסר-סובלנות, הדרה ורצון לשמר אקסקלוסיביות והגמוניה חברתית. יצוין כי בתי המשפט בישראל פסקו, לא אחת, נגד הדרת נשים מן המרחב הציבורי ולא נתנו משקל רב לעמדת מוסדות ואישי דת חרדיים ואורתודוקסיים שמרניים שהעלו את טענת הפגיעה ברגשות. מאחר שההתחשבות ברגשותיה של קבוצה אחת עלולה לפגוע ברגשותיה של קבוצה אחרת אין סיבה שהממשלה תתחשב בטענה זו בבואה להחליט בסוגיית הזכויות במקומות קדושים.

להלן אציג חמש חלופות לפתרון הוגן הן כלפי נשות הכותל והן כלפי יהודים שאינם אורתודוקסים, במסגרת הסדר הפוליטי הקיים. חמש החלופות שיוצגו כרוכות בשינוי הרכב הגוף המנהל את הכותל, כך שיינתן ייצוג הולם לכל הזרמים בארץ ובחוו"ל ויותר את השליטה במקום בידי הממשלה כגורם מאזן בין האינטרסים השונים.

Jobani, Y. & Perez N. (2014), "Women of the Wall: A Normative Analysis of the Place of Religion in the Public Sphere", *Oxford Journal of Law and Religion*, 3/3 (2014): 484-505

¹⁹⁵ שם, עמ' 486.

¹⁹⁶ שם, עמ' 504.

¹⁹⁷ שם, עמ' 498.

חלופה ראשונה: הרחבת המרחב הקדוש

'מתווה שרנסקי' והצעת צוות מנדלבליט, משמעותם יצירת כותל מערבי שני שהמשלה מקדמת בדיאלוג עם הצדדים לסכסוך. זהו אחד הפתרונות היצירתיים לסכסוכים על מקומות קדושים והוא מבוסס על הגדלת המרחב הקדוש והקצאתו גם לקבוצות מודרות ומופלות.

יתרון החלופה הוא בכך שהיא מעניקה מעמד מופרז ושווה לשני הזרמים שהודרו מן הכותל.

חסרונותיה הם:

- ◀ שהמקום הקדוש ההיסטורי ייחשב אותנטי ובעל מעמד גבוה יותר מן המרחב שייתוסף אליו. הרפורמים והקונסרבטיבים מתכוונים לפתור בעיה זו בשתי דרכים: א. עיצוב רחבת התפילה החדשה באופן מושך, שיכלול סידורי-נוחות כמו מקומות-ישיבה מוצלים ויחס מסביר פנים מצד מנהלי המקום; ב. קמפיין נרחב שיסביר יותר מדובר באותו כותל עצמו, מה גם שמרחבת התפילה החדשה ניתן יהיה לראות יותר מאבני הכותל ובנוסף גם עדויות ארכיאולוגיות לחורבן בית שני – מה שאין ברחבת הכותל ההיסטורית.¹⁹⁹ הרפורמים והקונסרבטיבים מקווים למשוך בדרך זו את הציבור החילוני והמסורתי ולארגן טקסי בר-מצווה ובת-מצווה של רוב הציבור הזה. הצלחה בתחום זה תעלה את כוחם הציבורי בארץ, אך ספק אם הדבר יעלה בידם;
- ◀ אם הרחבה החדשה לא תמשוך קהל רב, היא תהיה שוממה רוב הזמן ומעמדה יהיה נחות מזה של הרחבה ההיסטורית;
- ◀ חלק חשוב מן הגן הארכיאולוגי ייפגע באופן קשה;
- ◀ התנגדות אפשרית מצד ממלכת ירדן וגורמים מדיניים אחרים;
- ◀ חלופה זו מנציחה ואף מחזקת את מעמדה ההגמוני של האורתודוכסיה בכותל ההיסטורי ואת הדרתן של נשות הכותל ואת הדרתו של כל גורם שאינו אורתודוכסי מן הכותל ההיסטורי.

¹⁹⁹ הארכיאולוג פרופ' שמעון גיבסון הציע פרשנות שונה למפולת האבנים (רעידת-אדמה מתחילת המאה ה-4 לספירה) אך טרם ידוע אם פרשנותו תחלחל לתודעת הציבור הרחב.

חלופה שנייה: הרחבה מתונה והדרגתית של המרחב הקדוש

חלופת-משנה לחלופה א' היא הרחבה מתונה והדרגתית של המרחב הקדוש ויצירת מה שמכונה 'עזרת ישראל', שתהיה קטנה מרחבת הכותל ההיסטורית, תוך שמירת האפשרות להגדלתה כשיתעורר הצורך בכך.

הצידוקים לחלופת-משנה זו הם שניים:

◀ הצפי שהן הרשות הפלסטינית והן ממלכת ירדן יתנגדו להרחבה ניכרת של רחבת הכותל;

◀ מאחר שלא ברור כמה מתפללים ומבקרים יעדיפו להגיע לרחבה החדשה, ניתן לפתוח בשלבים, תוך פגיעה זהירה בגן הארכיאולוגי. תחילה תוקם רחבה שאורכה כ-30 מטר תוך התאמה לסביבה הארכיאולוגית ויצירת גישה פיזית לאבני הכותל. אם יתברר כי רחבה זו עמוסה ואינה מספקת, היא תורחב בשני שלבים נוספים, של 20 מ' בכל פעם.

כדי שהזרמים הלא-אורתודוכסיים ונשות הכותל יסכימו לחלופה זו, יש לדאוג לכך שהרחבה החדשה תכלול מרכיבים אטרקטיביים שייתנו למבקרים תחושה שהם אכן מגיעים למקום 'האמיתי', שהאותנטיות שלו אינה נופלת מזו של הכותל ההיסטורי.

חלופה שלישית: חלוקה מרחבית גמישה של רחבת הכותל ההיסטורית

חלוקה מחדש של רחבת הכותל ההיסטורית שאורכה כ-70 מטר, כדלקמן: 30 מ' לגברים ליד 'קשת וילסון' (הפינה הצפונית של הכותל), 30 מטר לעזרת הנשים (למימוש עקרון השוויון המגדרי) ו-10 מטר ל'עזרת ישראל' (שתיועד ללא-אורתודוכסים). את 'עזרת ישראל' יהיה ניתן להפריד מן העזרות האורתודוכסיות במחיצת הפרדה גבוהה יותר. זו עשויה להיות מחיצה ניידת על גלגלים, אותה יהיה אפשר להסיט צפונה או דרומה בהתאם להיקף מתפללי הקבוצות השונות, לפי שיקול הדעת של הנהלת הכותל, בה יהיו מיוצגים כל הזרמים. כך, כששיוצר עומס ברחבה האורתודוכסית ומיעוט מבקרים ברחבה הלא-אורתודוכסית, יהיה אפשר להעביר את המחיצה דרומה ולהגדיל את החלק האורתודוכסי ולהפך. חלוקה זו היא עקרונית ותאפשר לממש את עקרון השוויון המגדרי יחד עם הפעלת גישה הוגנת כלפי הזרמים הלא-אורתודוכסיים ונשות הכותל. יחד עם זאת, החלוקה היא גמישה ומותאמת לצרכים ולהרכב המבקרים בכותל בפועל. גם את המחיצה שבין עזרת הגברים לעזרת הנשים ניתן יהיה לנייד בהתאם לביקוש. את רעיון

המחיצה הניידת העלה לראשונה שר המשפטים, יעקב שמשון שפירא, כבר בשנת 1968 (ראו נספח 1 בעמוד 93).

יתרונותיה של חלופה זו נעוצים במתן מעמד מופר לפלורליזם ביהדות ברחבת הכותל ההיסטורית וגם במימוש השוויון המגדרי מבלי לגרום פגיעה קשה למתפללים האורתודוקסים: מחיצה גבוהה תקטין את החשיפה לנעשה מעבר לה. מאחר שמספר המתפללים שאינם אורתודוקסים הוא קטן יחסית, יש להניח שחלק גדול מן הזמן תמשיך כל הרחבה ההיסטורית לעמוד לרשות המתפללים האורתודוקסים. חלופה זו תייתר את הצורך בבניית כותל מערבי חדש, תוך פגיעה בגן הארכיאולוגי החשוב ביותר.

חסרונה של החלופה: צפויה לה התנגדות של הגורמים האורתודוקסים ובמיוחד של החרדים, משתי סיבות:

◀ חשש להיחשף לפולחן שוויוני ופלורליסטי;

◀ סירוב להכיר במעמדם של הזרמים הלא-אורתודוקסיים.

חלופה רביעית: תפילה פלורליסטית ברחבה העליונה

הרחבה העליונה, המרוחקת מעט מן הכותל המערבי, התקבעה כבעלת אופי מעורב. מצד אחד, היא משמשת לתפילות המוניות כמו תפילת כוהנים בפסח ובסוכות, ומצד שני אין בה הפרדה בין גברים לנשים והיא משמשת לצרכים לאומיים ממלכתיים. רחבה זו עשויה לשמש לתפילה פלורליסטית, בתנאי שיבוטל החיץ בינה לבין שתי העזרות הקיימות (עזרת הנשים ועזרת הגברים) הצמודות הכותל. כדי להכשירה לכך, יש להסיר את הגדר שנבנתה לאחרונה, לבטל את מדרגת ההפרדה שבין הרחבה התחתונה לזו העליונה וליצור במקומה שיפוע מתון. כמו כן יש להציב מחיצה נמוכה יותר בין הרחבה התחתונה לרחבה העליונה, שגם היא עשויה להיות ניידת, ולאפשר לנוכחים להתקרב יותר אל אבני הכותל בזמנים בהם אין מתפללים רבים בעזרות האורתודוקסיות.

היתרונות של חלופה זו הן:

◀ אי-פגיעה באתר הארכיאולוגי;

◀ הנמכת המחיצות בין הזרמים השונים (כולל 'נשות הכותל' המעוניינות מאוד להיראות).

החסרונות של חלופה זו הן:

- ◀ נחיתות הזרמים הלא-אורתודוכסיים וינשות הכותלי' בכך שהם יתפללו הרחק מאבני הכותל;
- ◀ ינשות הכותלי' והזרמים הרפורמי והקונסרבטיבי כבר סירבו להתפלל ברחבה העליונה וסביר להניח שכיום, לאחר שהוצעו להם חלופות טובות יותר, תגבר התנגדותם לחלופה זו.²⁰⁰

חלופה חמישית: חלוקת-זמנים

ימתווה שרנסקי-מנדלבליטי' יבוטל ובמקומו תוכל הנהלת הכותל החדשה להקצות אזורי-תפילה לפי ביקושי הקהילות והזרמים השונים, תוך שימוש במחיצות ניידות שתאפשרנה לעשות זאת באופן גמיש, מבלי לקבוע שטח ספציפי לזרם זה או אחר.

הצעה זו מבוססת על דברי שופט בית המשפט העליון לשעבר מישאל חשין, שבמסגרת ערעור הממשלה על החלטת בג"ץ בתביעה השנייה של נשות הכותל כתב (2003): "...אין נשות הכותל דורשות הרבה. נכוונת הן לספק עצמן במעט; למשל: תפילה במשך שעה אחת, פעם בחודש, בראש חודש (למעט ראש חודש תשרי); סך-הכל אחת עשרה שעות בשנה (יכולה היא הממשלה לעשות הסדר למעט זה...)".

יצוין כי חלוקת-זמנים ואזורי-תפילה אכן מתקיימת כיום בעזרת הגברים בין קבוצות אורתודוכסיות שונות. הממונה על הכותל מאשר קיום מניינים של קבוצות שונות בתוך רחבת הכותל ומחוצה לה.

חלוקת-זמנים מיוחדת קיימת גם במערת המכפלה בחברון. ליהודים ולמוסלמים מוקצים עשרה ימים בשנה בחגים הגדולים, בהם כל הרחבה משמשת רק אותם. כמו כן, במערת אליהו מוקצה יום אחד בשנה לתפילת נוצרים כרמליתים.²⁰¹

²⁰⁰ ריאיון עם סגן השר בן-דהן מיום 18.8.2013. בריאיון שערכתי עמו טען סגן השר שבפגישה בין השר נפתלי בנט ובינו לבין נשות הכותל "...הן אמרו שאין להן בעיה להתפלל מרחוק יותר".

²⁰¹ יצוין שבשנת 1972 הציע ראש העירייה טדי קולק חלוקת-זמנים בכותל בין דתיים לגלויי-ראש: ארכיון המדינה, ג' 13093/7.

נספח 1: התגבשות 'מנהג המקום' האורתודוקסי בכותל המערבי

הידע על 'מנהג המקום' בכותל המערבי בסוף התקופה העות'מאנית החל להצטבר במחצית השנייה של המאה ה-19 והוא מתבסס על שני מקורות: תמונות שצולמו בכותל בהזדמנויות שונות ודוח ועדת הכותל שחקרה את הסטטוס-קוו במקום בעקבות מאורעות תרפ"ט.²⁰² על פי שני מקורות אלה נראה כי בתקופה העות'מאנית היה לרחבת הכותל המערבי מעמד עממי בלתי-רשמי. בתמונות מן המאה ה-19 ומתחילת המאה ה-20 נראות נשים יהודיות (לבושות בכיסוי-גוף מלא) לצד גברים, ללא מחיצת-הפרדה. בין אם היהודים הגיעו לכותל המערבי לשטוח את תפילותיהם כיחידים או קבוצות, לא היה לכותל המערבי מעמד של בית-כנסת בתקופה העות'מאנית כי לא התנהלו בו תפילות קבועות בעלות נוהג מחייב ולא שימשו בו כלי-קודש ומנהלים קבועים.²⁰³



תמונה 17: הכותל המערבי בשנת 1917. נשים וגברים ללא מחיצה²⁰⁴

²⁰² Report of the commission appointed to determine the rights and claims of Moslems and Jews in connection with the Western or Wailing Wall at Jerusalem, printed and published by His Majesty's Stationery Office, London, 1931: http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/1937_1938_5_YRAppendices.pdf

²⁰³ ראו תמונות 17-18.

²⁰⁴ התמונה נלקחה מתוך: Matson Collection, Library of Congress. נמצא בתוך:

Haberman, Devora Bonna, "Fast for Esther, for Jewish women and our state", March 13, 2014: <https://bonnadevorahaberman.wordpress.com/blog/>

נציגי הממסד האורתודוכסי בישראל טוענים כיום (וטענו גם בשנים 1929-1930 בפני ועדת החקירה הבין-לאומית לעניין הכותל)²⁰⁵ כי קיימת מסורת יהודית ארוכת-שנים של תפילה נפרדת וכיוון שהכותל הוא מקום-תפילה (בין אם במעמד 'בית-כנסת' בין אם לאו) יש להמשיך את אותה מסורת.



תמונה 18: מתפללים בכותל המערבי ב-1870²⁰⁶

במאמרה "נשים ליד הכותל", מתארת מרגלית שילה את תפילת הנשים בכותל במאה ה-19: בכל ראש-חודש הגיעו נשים לכותל כדי לשמוע את 'המודעה' – 13 עיקרי הרמב"ן בצירוף תיאור יום הדין – אותה היו קוראים קריין או קריינית.²⁰⁷ בשנת 1887 התארגנו נשים באופן חד-פעמי לתפילת-נשים בכותל לבריאותה ולשלומה של המלכה ויקטוריה כחלק מחגיגות היובל לשלטונה.²⁰⁸

²⁰⁵ Charme, p. 5-14

²⁰⁶ פקשר אביגדור, "כך נבנה ונראה הכותל במרוצת השנים", *הידברות*, 4.8.2014

<http://www.hidabroot.org/he/article/70809>

²⁰⁷ שילה, מרגלית, "נשים ליד הכותל", עורכים: גבריאל ברקאי, ואלי שילר. אריאל (180-181), 2007, 55-60.

²⁰⁸ שם, עמ' 58. בנוסף, בחפירות ארכיאולוגיות שנעשו במצדה, נמצאו טליתות של נשים. מכאן ניתן להסיק שהתעטפות נשים בטלית אינה אסורה.

לאחר הצהרת בלפור וכינון ממשלת המנדט הבריטי בארץ-ישראל פעלו היישוב היהודי בארץ והתנועה הציונית להקנות לכותל מעמד של קדושה עם סממנים של בית-כנסת. בשנת 1918 ניסה חיים ויצמן לרכוש את רחבת הכותל מידי מנהלי הווקף המוגרבי, בסיועו של מושל ירושלים רונלד סטורס.²⁰⁹ ממשלת המנדט התחייבה לשמור על הזכויות הקיימות (הסטטוס-קוו העות'מאני) במקומות הקדושים, כפי שהיה ערב הכיבוש הבריטי.²¹⁰ האחריות לניהול הכותל היתה מסורה למחלקת העתיקות הבריטית, אך בפועל העבירו הבריטים את האחריות לניהול הכותל לידי שני הרבנים הראשיים (האשכנזי והספרדי) שהחלו לכהן בזוגות החל מ-1921.²¹¹

בתקופת המנדט היה הכותל המערבי אבן-מחלוקת בין יהודים למוסלמים ושאלת הסטטוס-קוו עלתה במלוא חריפותה על רקע המאורעות האלימים שפרצו ב-1929.²¹² היהודים ביקשו להפוך את הכותל המערבי למקום-תפילה המוני עם נוהגי-תפילה של בית-כנסת: הפרדה בין גברים לנשים על ידי מחיצה; הצבת ספסלים ושולחן לספרי-תורה; קריאה בתורה, תקיעה בשופר וכיו"ו ואילו המוסלמים טענו שיש בכך הפרה של המצב הקיים ופגיעה במקום הקדוש להם – כותל אל-בוראק.²¹³ בעקבות אירועי תרפ"ט מינו הבריטים ועדת-חקירה בין-לאומית לחקירת זכויות היהודים והמוסלמים במקום, על פי המצב שנהג בסוף התקופה העות'מאנית. ועדה זו קבעה כי הבעלות על הכותל ועל הרחבה היא של הווקף המוסלמי, אולם ליהודים יש זכות קדמונית לתפילה במקום. לפי קביעת הוועדה, שעוגנה אחר-כך בדוח 'ועדת שאו' ובחקיקה מיוחדת משנת

Reiter, Yitzhak and Seligman, Jon, "1917 to the Present: Al-Haram al-Sharif / Temple Mount ²⁰⁹ (Har ha-Bayit) and the Western Wall", in: B.Z. Kedar and Oleg Grabar (eds.), *Where Heaven and Earth Meet: Jerusalem's Sacred Esplanade*, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi and Texas University Press, 2009, 231-272

"Report of the commission appointed to determine the rights and claims of Moslems and ²¹⁰ Jews in connection with the Western or Wailing Wall at Jerusalem", p 522

"Report of the commission appointed to determine the rights and claims of Moslems and ²¹¹ Jews in connection with the Western or Wailing Wall at Jerusalem", printed and published by His Majesty's Stationery Office, London, 1931

על הפרעות לתפילת יהודים מצד תושבי שכונת המוגרבים ראו: יעקב, יניב, "שכונת המוגרבים שליד ²¹² הכותל המערבי", עורכים: אלי שילר וגבריאל ברקאי, אריאל (180-181), 2007, עמ' 114-121.

אל-בוראק הוא הסוס המכונף אשר על פי האמונה המוסלמית הובילה את הנביא מוחמד מהמסגד ²¹³ הקדוש במכה לאל-אקצא בלילה ונקשרה על ידי המלאך גבריאל אל פתח הכניסה לאל-אקצא. בשנות העשרים של המאה העשרים טענו הפלסטינים שמקום הקשירה הוא הכותל המערבי וזאת במסגרת הסכסוך עם היהודים על הסטטוס-קוו בכותל המערבי. מאז נודע המקום בפייהם כיכותל אל-בוראק. ראו למשל, רייטר, *מירושלים למכה ובחזרה*, עמ' 43-44.

1931,²¹⁴ הותר ליהודים להביא לכותל ספרי-תורה גלולים, תיבה ושולחן להנחתם, אך ורק בחגים ובמועדים, אולם ברוב ימות השנה הם הורשו להביא עמם רק סידורי-תפילה. בנוסף, נאסר על היהודים להביא שטיחים, ספסלים או כיסאות, מחיצה, וילונות או אוהל, גם אם לפרק-זמן קצר. כמו כן נאסר על היהודים לתקוע בשופר ונאסרה עליהם התקהלות לשמיעת נאומים פוליטיים או להפגנות.²¹⁵ במילים אחרות, בתקופת המנדט הבריטי לא היה הכותל במעמד של בית-כנסת, לא התקיימו בו נוהגים של בית-כנסת ולא היתה בו מחיצה בין גברים ונשים כפי שהיהודים רצו לבסס. את המצב הזה ביססה ועדת החקירה הבין-לאומית לסכסוך הכותל משנת 1930 על הסטטוס-קוו העות'מאני. הממשל הבריטי נתן לרבנים הראשיים את הסמכות לנהל את הכותל על פי המגבלות והקווים המנחים שהתווה דוח 'ועדת שאו' (Shaw) שחקרה קודם לכן את הסיבות לפרוץ מאורעות 1929)²¹⁶ ומצב זה נמשך עד סוף תקופת המנדט הבריטי. מאבקם של יהודי הארץ משנות ה-20 משמש את אלה הטוענים שלפי התפיסה היהודית יש לכותל מעמד של בית-כנסת. כך ביטא זאת ח"כ משה גפני ('יהדות התורה'): "כשרצו להוכיח בעלות על הכותל לפני הקמת המדינה, נדמה לי שההגנה, אני לא כל כך מתמצא בהיסטוריה, יש פה ארכיאולוגים שהם יכולים לדעת יותר, הם שמו מחיצה בכותל, זאת היתה בעצם הכרזת בעלות שהעם היהודי נמצא בכותל". כאמור, הכותל המערבי לא שימש בסופו של דבר בית-כנסת בתקופת המנדט.²¹⁷

בין השנים 1948-1967 היה הכותל המערבי בשליטת ממלכת ירדן ולתושבי-ישראל לא התאפשרה גישה למקום. מצב זה השתנה, מיסודו, ביוני 1967, לאחר כיבוש מזרח-ירושלים על-ידי ישראל. הממשלה שינתה את המצב ופעלה בניגוד גמור למדיניות ממשלת המנדט. הממסד האורתודוקסי, האחראי על ניהול הכותל המערבי, החיל במקום כללים הנהוגים בבתי-כנסת אורתודוקסיים.

הראשונים להתפלל בכותל ביוני 1967 היו הצנחנים שכבשו אותו בשמונה ביוני 1967 וצוערי הרבנות הצבאית בהנהגתו של הרב הצבאי הראשי שלמה גורן, אשר גם ניסה לאחוז במתחם הר הבית ובכיפת הסלע כמקום-תפילה יהודי.²¹⁸ תחילה היתה

²¹⁴ ראו: "Report of the commission appointed to determine the rights and claims of Moslems and Jews in connection with the Western or Wailing Wall at Jerusalem", printed and published by His Majesty's Stationery Office, London, 1931.

²¹⁵ ועדת החקירה לענייני הכותל המערבי, 1930.

²¹⁶ ברקוביץ, *מלחמות המקומות הקדושים*, עמ' 32; גורן, דותן, "המאבק בין יהודים לערבים על הכותל המערבי", עורכים: אלי, שילר וגבריאל ברקאי, *אריאל* (2007): 105-114.

²¹⁷ כנסת ישראל, ועדת הפנים והגנת הסביבה של הכנסת, פרוטוקול מס' 9 ופרוטוקול מס' 5 משיבת הוועדה לקידום מעמד האישה, 30 באפריל 2013.

²¹⁸ בר, דורון, *לקדש ארץ*, עמ' 210.

השליטה בכותל נתונה בידי צה"ל, שאפשר הגעת מבקרים לרחבת הכותל ללא הפרדה בין גברים ונשים, אך עם תום המלחמה תפסו אנשי משרד הדתות את השליטה הבלעדית מידי הרבנות הצבאית והקנו לכותל אופי אורתודוכסי על ידי הצבת מחיצה בין גברים לנשים.²¹⁹

מעט שהכותל המערבי עבר לשליטה ישראלית ביוני 1967, התגלעו בממשלה חילוקי-דעות על מעמד האתר: האם הוא מקום קדוש דתי בלבד או גם אתר לאומי מרכזי? למי למסור את השליטה בו? לגורם ממלכתי או לגורם דתי? האם לאפשר בו מחיצה בין גברים לנשים והאם לקבוע בו רחבת-תפילה משותפת לגברים ולנשים כאחד? בלי קשר לוויכוח שהתנהל בממשלה, פעלה הממשלה להריסת שכונת המוגרבים כדי להכשיר רחבה גדולה מול הכותל המערבי. כמו כן, נהרסו בתיה של משפחת אבו-סעוד מדרום לשער המוגרבים והחלו חפירות ארכיאולוגיות בחלק הדרומי של הכותל.

ב-13.8.67, כחודשיים לאחר שהכותל עבר לשליטת ישראל, מינה ראש הממשלה, לוי אשכול, ועדת שרים לשמירה על המקומות הקדושים, שתקבע את הנוהג ברחבת הכותל. אשכול, ושר הביטחון דיין, שניהם יהודים חילונים, סברו כי יש להעביר את הכותל המערבי לניהול רשות הגנים הלאומיים. אך מחאותיו של שר הדתות, ד"ר זרח ורהפטיג, מן המפלגה הדתית-לאומית, הניעו אותם להותיר את השליטה בכותל בידי משרד הדתות.²²⁰ כוחן הפוליטי של המפד"ל ואגודת ישראל בממשלה (15 מתוך 71 חברי הקואליציה) הוא שהכריע את הכף.

בשלהי 1967 העלה משה דיין, באחת מישיבות הממשלה, את השאלה הבאה: "האם יש למשרד הדתות סטטוס טריטוריאלי על הכותל ורחבת הכותל?" דיין לא הסכים להצהרתו של שר הדתות כאילו הוא "בעל הבית עליו [על הכותל]".²²¹ דיין סבר שלכל יהודי רגשות שונים כלפי הכותל המערבי: "אין הכותל מדבר ללבי בדיוק באותן הקטגוריות שהוא מדבר ללבו של שר הדתות". דיין, שהתנגד להצבת מחיצה בין גברים לנשים בכותל, טען כי העובדה שהוא אינו מתפלל בכל ימות השנה אין משמעה שאין לו זיקה לכותל המערבי.

ד"ר ורהפטיג טען כי מיד עם שחרור הכותל פנה ראש הממשלה אל הרבנים הראשיים ונתן להם את הסמכות לקבוע את הסדרים בכותל המערבי, כפי שפנה אל ראשי העדות הלא-יהודיות במזרח-ירושלים והסמיכם להמשיך ולנהל את המקומות הקדושים להם.²²²

²¹⁹ שם, עמ' 206.

²²⁰ שם, עמ' 210.

²²¹ ארכיון המדינה, ג' 13093/7.

²²² שם.

בכך, טען ורהפטיג, בצדק, הפקיד ראש הממשלה את הכותל המערבי בידי סמכות דתית. ב-27 ביוני 1967, כשבועיים וחצי לאחר שחרור הכותל, חוקקה הכנסת את "חוק השמירה על המקומות הקדושים 1967" ובו נקבע כי "שר הדתות ממונה על ביצוע חוק זה, והוא רשאי, לאחר התייעצות עם נציגים של בני הדתות הנוגעות בדבר או לפי הצעתם ובהסכמת שר המשפטים, להתקין תקנות בכל הנוגע לביצועו".²²³ משרד הדתות ייחס לכותל משמעות דתית קדושה ועמדה זו השפיעה על קביעת כללי ההתנהגות במקום.²²⁴ אף על פי כן עלתה במלוא חריפותה סוגיית מעמד הזרמים הלא-אורתודוקסיים בכותל המערבי, כולל הזרם הרפורמי הנוהג בתפילה מעורבת של גברים ונשים.

באותה עת עלתה גם שאלת האחראיות לניהול החלק הדרומי של הכותל המערבי. בשנת 1968, עם תחילת החפירות הארכיאולוגיות באזור זה, מיהר משרד הדתות להשתלט עליו ולשוות גם לו צביון דתי.²²⁵ בעקבות זאת החליטה הממשלה כי מקומות קדושים בהם מתקיימת פעילות ארכיאולוגית יהיו נתונים לפיקוחם המשותף של שתי רשויות: משרד הדתות ורשות העתיקות.²²⁶ החלטה זו לא יושמה משום ששני הגופים פעלו בחוסר-תיאום מוחלט כתוצאה מן המחלוקת על צביונו של השטח שבפיקוחם.²²⁷

בשאלת התפילה הנפרדת או המעורבת בין נשים וגברים הציע שר המשפטים יעקב שמשון שפירא (מפא"י) לחלק את רחבת הכותל לשלוש עזרות: נשים, גברים ועזרה מעורבת ללא מחיצה. אך הצעה זו לא התקבלה. יתר על כן, עזרת הגברים זכתה בשטח כפול מזה של עזרת הנשים. שפירא ציין שוועדת השרים לא החליטה על מחיצה, משום "שיותר טוב לקבוע עובדות מאשר לקבל החלטה". נראה שהוא קיווה שהציבור הלא-אורתודוקסי הוא שיקבע את העובדות אולם המציאות טפחה על פניו. שפירא אמר ש"משהו מתרחש בעם היהודי בקיבוץ היהודי הגדול ביותר בארצות הברית. האורתודוקסים רחוקים מלהיות רוב", בעוד שהרפורמים מתחזקים. על כן, הוא הציע שאם תהיה מחיצה, עליה להיות ניידת משום שלא ניתן להתעלם מהצרכים של הרפורמים, שרגילים להתפלל בבתי הכנסת שלהם גברים ונשים יחדיו.²²⁸

בקיץ 1968, שעה שהסדרי התפילה בכותל טרם התקבעו סופית והתנהל עדיין ויכוח ציבורי בשאלת ההפרדה בין גברים לנשים באתר זה, ביקשה התנועה ליהדות מתקדמת (התנועה הרפורמית) לקיים את ועידתה העולמית בירושלים ולפתוח אותה

²²³ סי"ח תשכ"ז מס' 499 מיום 28.6.1967, עמ' 75 (ה"ח תשכ"ז מס' 731, עמ' 156).

²²⁴ שם. בר, לקדש ארץ, עמ' 211.

²²⁵ ברקוביץ, מלחמות המקומות הקדושים, עמ' 264.

²²⁶ בר, לקדש ארץ, עמ' 37.

²²⁷ ג' 13093/6, ארכיון המדינה.

²²⁸ א' 7908/24, ארכיון המדינה.

בתפילה המונית ומעורבת של נשים וגברים ברחבת הכותל, בהשתתפות 5,000 נוכחים, רובם מארצות הברית. משרד הדתות התנגד לכך בטענה שתפילה מעורבת עלולה "לפגוע ברגשות הציבור" (האורתודוכסי). שר הדתות ורהפטיג אישר להם להתפלל בכותל על פי נוסח התפילה הרפורמי, אך תוך בחירה בין שתי חלופות: תפילה בכותל תוך הפרדה בין נשים לגברים או תפילה מעורבת ברחבה העליונה. אנשי התנועה התנגדו להצעה השנייה ונימקו זאת בחשיבות הסמיכות לכותל עצמו, כך שהמתפללים יוכלו לגעת בו בזמן התפילה.²²⁹

הממונה על הכותל המערבי דאז, הרב יהודה גץ, לא השלים עם החלטת שר הדתות, ועל כן פנה אל ראשי הישיבות בירושלים וביקשם להוציא מאות תלמידי-ישיבה אל הכותל ביום שיועד לתפילת הרפורמים. התלמידים הגיעו בהמוניהם וחסמו את דרכם של הרפורמים גם לרחבה העליונה.²³⁰

בלהט הוויכוח טען הרב הראשי האשכנזי דאז, הרב יהודה אונטרמן, כי הרפורמים מבקשים לשנות את הסדרים ההלכתיים בתוך הזרם האורתודוכסי, תוך שימוש בתפילה בכותל כתירוץ.²³¹ לטענה זו חשיבות רבה. היא מצביעה על מקור הפחד של הזרם האורתודוכסי (ובכללו החרדים) מהתרת מנהג השונה מזה שלהם. פחד מכך שנשים אורתודוכסיות תושפענה מן הגישה השוויונית הנהוגה בזרמים האחרים ביהדות ותפעלנה בהדרגה לשינוי מעמדן. זו בדיוק היתה ועודנה מטרתן של נשות הכותל: לחולל שינוי רחב במעמד האישה, דווקא בתוך הזרם האורתודוכסי.

שר הדתות ורהפטיג טען אז שהיהודים שומרים על "מנהגי-תפילה אלו" אלפיים שנה ואין בכוונתו לשנותם. כוונתו היתה שתפילה ציבורית התנהלה מאז ימי בית המקדש השני בהפרדה בין גברים לנשים. ורהפטיג התייחס אל הכותל כאילו היה בית-כנסת ולא כאתר פתוח לכול.²³²

²²⁹ רז, *רב הכותל*, עמ' 238.

²³⁰ שם, עמ' 240. שלושה מקרים דומים התרחשו בשנת 1997 (בשבועות ובט' באב) ובחג שבועות בשנת 1998 כאשר אנשי התנועה המסורתית הותקפו על ידי מתפללים כאשר התפללו תפילה שוויונית ברחבת הכותל העליונה. ועדת נאמן שקמה באותה שנה החליטה להכשיר עבורם את קשת רובינסון כאתר תפילה המשמש אותם עד היום. בתוך: "ציוני דרך לתפילה שוויונית בכותל ופשרת קשת רובינסון", אתר התנועה המסורתית בישראל: <http://www.masorti.org.il/page.php?pageId=201>, Mendel Kohansky, "Reform Judaism Meets in Israel", *Midstream* 14/9 (November 1968): 55, quoted by Charme, p. 25.

²³¹ רז, *רב הכותל*, עמ' 238-239.

²³² מקור התפילה הנפרדת מיוחס למסכת סוכה (נ"א, ב') במשנה, לפיה בזמן שמחת בית השואבה בבית המקדש היתה הפרדה בין גברים ונשים "שלא יבואו לידי קלות ראשי". מסכת סוכה, נ"א, ב.

מן העבר החילוני של המתרס הפוליטי הגיש ח"כ אורי אבנרי (העולם הזה-כח חדש) הצעה לסדר היום של הכנסת, בה טען כי הכותל הוא "מקום היסטורי-לאומי-חילוני" ועל ראשי הזרם האורתודוכסי למשוך את ידיהם מניהול הכותל.²³³ הצעתו הועברה לדין בוועדת הפנים של הכנסת, אשר בסופו של הדיון תמכה בגישה האורתודוכסית והחליטה להשאיר את סדרי התפילה שהוכתבו על ידי הרבנים הראשיים והממונה על הכותל המערבי, בהפרדה בין גברים לנשים.²³⁴

אשר למעמד הזרמים הלא-אורתודוכסיים, ניהל את המאבק בתוך הממשלה השר משה קול ממפלגת הליברלים העצמאיים. הוא צידד ביצירת רחבת-תפילה שלישית לטובת יהודים שאינם אורתודוכסים, בטענה כי מעולם לא היתה מחיצה בין גברים לנשים בכותל המערבי.²³⁵ את המחיצה שהציב משרד הדתות הוא כינה "בלתי-חוקית".²³⁶

השר ורהפטיג טען בתגובה כי הרבנים הראשיים אחראים על הכותל מאז תקופת המנדט, כפי שמצא הדבר את ביטויו ב"דבר המלך במועצה 1931". עוד טען ורהפטיג כי ועדת הפנים של הכנסת קיבלה ביולי 1968 החלטה לקיים הפרדה בין נשים לגברים בכותל המערבי, כיוון "שדפוס התפילות ליד הכותל קבועים ועומדים זה דורות" [לקביעה זו לא היה כאמור בסיס עובדתי, י.ר.]. ורהפטיג הוסיף שההפרדה בין גברים לנשים היא על פי ההלכה ומחיצות כאלו היו קיימות בתקופות המשטר העות'מאני והמשטר המנדטורי והוסרו רק לאחר שהמועצה המוסלמית העליונה התנגדה לכך בתקופת המנדט. עוד טען ורהפטיג כי הוסדרה כניסה בלתי-מוגבלת [מעורבת של נשים וגברים] לחמש שעות ביום לחלק הכותל שמתחת לבניין 'המחכמה' ויקשת וילסון.²³⁷ על כך יש לומר כי כניסה מעורבת זו, אם בכלל התקיימה, אינה קיימת היום, שכן הכניסה למחילות הכותל היא מעזרת הגברים.

בישיבת ועדת השרים שהתקיימה בשלהי 1968 הודיע ורהפטיג כי יפעל למצוא הסדר לתפילה משותפת לגברים ולנשים, אולם יעשה זאת אך רק לאחר שיהרס בניין 'דאר אבו-סעוד' [הזאוויה הפחירייה, שחלקה בהר הבית וחלקה האחר חורג מן הפינה הדרומית של הכותל המערבי, וכן בתים צמודים אחרים של משפחת אבו-סעוד, י.ר.].²³⁸ ואז יתפנה אתר נוסף לתפילות [שיאפשר הכשרת עזרה נוספת בחלקו הדרומי של הכותל

²³³ רז, רב הכותל, עמ' 238.

²³⁴ שם, עמ' 240.

²³⁵ ירושלים – ועדת שרים לענייני ירושלים, ג' 6500/23, ארכיון המדינה.

²³⁶ לשכת השר – ועדת שרים לענייני ירושלים, חלק ב', א' 7616/18, ארכיון המדינה.

²³⁷ שם.

²³⁸ אל-זאוויה אלפחיריה – ראה הערה 178.

המערבי, י.ר.].²³⁹ ורהפטיג הציע להקים, כפשרה, עזרה שלישית ללא מחיצות באזור שמעבר ל'קשת רובינסון': "מאותו תחום של קצה הגבעה, יישאר איזה שהוא שטח, אפילו המצומצם ביותר, אפילו שטח של 10 מטר או 5 מטר, שיהיה בבחינת גבול שבו לא יחפרו. בשטח זה יוכלו להתפלל אפילו תפילה סמלית".²⁴⁰ בכך רצה ורהפטיג לקבוע את שליטת משרד הדתות גם בחלק הארכיאולוגי וטען: "אני סבור שיש לכך חשיבות גם מבחינה מדינית. הרסנו את המבנים בגלל קדושת המקום למען יוכלו להתפלל גם שם". במילים אחרות, ניתן להצדיק מבחינה מוסרית ומדינית את הריסת המבנים רק לצורך דתי ולא לצורך ארכיאולוגי. ורהפטיג היה נציג הממשלה הראשון שהציע למעשה את הפתרון המוכר כיום כ'חלופת קשת רובינסון' ועליה מתבססת הממשלה עד היום.

משה קול לא הסכים להצעת הפשרה של ורהפטיג ועמד בתוקף על חלוקה מחדש של שטח התפילה הקיים והכשרת רחבת-תפילה שלישית לתפילה מעורבת של נשים וגברים במקום זה – בתוך הרחבה המרכזית של הכותל ההיסטורי. עמדתו נתמכה על ידי שר המשטרה שלמה הלל. קול טען כי הכותל אינו בית-כנסת אורתודוכסי ו'קשת רובינסון' אינה פתרון משום שאינה סמוכה לכותל.²⁴¹ הוא הוסיף כי בישראל קיימות 14 קהילות שאינן אורתודוכסיות, המבקשות להתפלל כמנהגן בכותל,²⁴² וביקש לדון בכך בישיבת-ממשלה, אולם הממשלה לא שעתה לדרישותיו.²⁴³ הצעתו הוסרה מסדר היום של ועדת השרים לעניין ירושלים.²⁴⁴

הנושא שוב עלה בתקופת ממשלת גולדה מאיר (1969-1974). בשנת 1969 החליטה מאיר לבטל את 'ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים' ולהטיל את הטיפול בענייני הכותל על 'ועדת השרים לענייני ירושלים'.²⁴⁵ הוועדה לא הצליחה להתכנס באורח סדיר ומספק, כנראה מפאת מחלוקת בין חבריה, אולם ראש הממשלה העדיפה

²³⁹ הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה להרחבתו, כרך ב', א' 7341/2, ארכיון המדינה. ראו גם: הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה, כרך ג', הפקדה: מזכירות הממשלה – תיקים בנושאים שונים, א' 7341/3, ארכיון המדינה.

²⁴⁰ ירושלים – ועדת שרים לענייני ירושלים, ג' 6500/23, ארכיון המדינה.

²⁴¹ הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה, כרך ג', הפקדה: מזכירות הממשלה – תיקים בנושאים שונים, א' 7341/3, ארכיון המדינה.

²⁴² שם. הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה, כרך ג', א' 7341/3, ארכיון המדינה.

²⁴³ ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, ישיבה מיום 4.5.69. חברת הכנסת מטעם סיעת חירות אסתר רזיאל נאור התנגדה אף היא לרחבה מעורבת. א' 7908/24, ארכיון המדינה.

²⁴⁴ הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה, כרך ג', הפקדה: מזכירות הממשלה – תיקים בנושאים שונים, א' 7341/3, ארכיון המדינה. בספטמבר 1975 ניסה קול, שוב ללא הצלחה, להביא את הצעתו בפני הממשלה.

²⁴⁵ הכותל המערבי, תכנית האדריכל מ. ספדיה להרחבתו, כרך ב', א' 7341/2, ארכיון המדינה.

שלא להתמודד עם נושא מורכב זה, ובכך חיזקה למעשה את מעמדם של הגורמים האורתודוקסיים השמרניים.²⁴⁶

בעת כתיבת שורות אלו, בשנת 2014, נותרה עמדת הממשלה בעינה (כעמדת האורתודוקסים). הצעותיהם של יו"ר הסוכנות היהודית נתן שרנסקי, של השר הממונה על הדתות נפתלי בנט ושל מזכיר הממשלה אביחי מנדלבליט משנת 2013 מחיות, למעשה, הצעות שעלו בשנים 1968-1976 ולא הגיעו לכדי מימוש.

²⁴⁶ לשכת השר – ועדת שרים לענייני ירושלים, חלק א', 7616/17, ארכיון המדינה.

נספח 2: האם הכותל הוא בית-כנסת?

בדיונים שהתקיימו בבית המשפט העליון נחלקו השופטים (בהתאם להשקפת-עולמם האמונית) לגבי השאלה אם לרחבת הכותל המערבי יש מעמד של בית-כנסת מבחינת מנהג המקום. המשנה לנשיא בית המשפט העליון מנחם אלון [הדתי] כתב כך:

"במקום התפילה שלפני הכותל המערבי, שדינו כדין בית-כנסת ולמעלה מזה, לא התקיים מנהג של תפילת נשים...היענות לעתירות יש בה משום שינוי מובהק של מנהג המקום בבית הכנסת, כפי שהתקיים במשך דורות על גבי דורות".²⁴⁷

לעומתו כתב השופט [החילוני] שלמה לוי:

"אין אפוא לקבל כמובן מאליו שיש לראות את הכותל לכל עניין ודבר כיבית-כנסת, שחלים על הפעילות המתנהלת בו דיני ההלכה המתפרשים על בית-כנסת, ואין זולתם".²⁴⁸

הרב שמואל רבינוביץ' טוען כי לכותל מעמד של בית-כנסת ואפילו של בית-מדרש, שבניגוד לבית-כנסת מותר לדבר בו.²⁴⁹ הרב עובדיה יוסף, בעת כהונתו כראשון לציון (הרב הראשי הספרדי) כתב כך:

"המקום הזה בוודאי צריך להיות לא פחות מבית-כנסת שהוא בית מקדש מעט. כן גם לגבי הלכות בית-כנסת... בוודאי שכל מה שנהוג שם נוהג גם לגבי הכותל המערבי... יש לשוות לו לכל הפחות את החומרה של בית-כנסת ומקדש מעט".²⁵⁰

החולקים על כך טוענים שהכותל אינו רק מקום-תפילה אלא גם אתר לאומי – מקום בו מתקיימים טקסים ממלכתיים וטקסי-השבעה צבאיים ולראיה יש בגוף המנהל את הכותל המערבי נציגי ממשלה שאינם משתייכים למוסדות הדת ואינם דתיים.

²⁴⁷ בג"ץ 257/89, ענת הופמן נ' הממונה על הכותל המערבי, פ"ד מ"ח (2) 265.

²⁴⁸ שם, עמ' 268.

²⁴⁹ ריאיון עם הרב שמואל רבינוביץ' מיום 8.7.2013.

²⁵⁰ "הכותל המערבי וסביבתו בהלכה". בתוך: הכותל המערבי, ירושלים: תשל"ו, עמ' 9. מצוטט בתוך:

דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש-הממשלה נ' הופמן, פ"ד נ"ז (3) 289, עמ' 46.
<http://womenofthewall.org.il/wp-content/uploads/2011/01/Bagatz-4128.pdf>

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

ארכיון המדינה, התיקים הבאים:
ירושלים – ועדת שרים לענייני ירושלים, ג' 6500/23.
לשכת השר – ועדת שרים לענייני ירושלים, חלק ב', א' 7616/18; א' 7616/18; כרך ב',
א' 7341/2; א' 7341/3, א' 7908/24, ג' 13093/7; א' 7341/2; ג' 13093/7; א'
7908/24.

ראיונות:

ד"ר בונה הברמן, ריאיון מיום 2.7.2013
פרופ' פרנסס רדאי, ריאיון מיום 25.7.2013
הרב אנדרו סאקס, ראיונות מיום 2.7.2013; 10.11.2014
הרב גלעד קריב, ראיונות מיום 8.7.2013; 2.11.14
הרב שמואל רבינוביץ, ריאיון מיום 8.7.2013
ענת הופמן, ראיונות מיום 24.6.2013; 4.11.2014
פגי סידור, ראיונות מיום 9.6.2013; 24.10.14
ד"ר יובל ברוך, ריאיון מיום 4.11.2014
הרב אליהו בן-דהן, ריאיון מיום 18.8.2013
שמואל בן-רובי, דובר משטרת ישראל, ריאיון מיום 21.7.2013
ד"ר חנה קהת, ריאיון מיום 24.11.2014
לסלי זקס, מנכ"לית נשות הכותל, ריאיון מיום 9.12.2014

פסקי-דין:

עמ"י (ירושלים) 13-04-23834, מדינת-ישראל נ' בוני ראס ואח', מתוך אתר נשות הכותל:
<http://womenofthewall.org/>
בג"ץ 257/89, ענת הופמן נ' הממונה על הכותל המערבי, פ"ד מ"ח (1994) 265 (2).
בג"ץ 153/87, שקדיאל נ' השר לענייני דתות, פ"ד מ"ב (2) 221.
בג"ץ 953/87, פורז נ' ראש עיריית תל-אביב-יפו, פ"ד מ"ב (2) 309.
בג"ץ 11585/05, התנועה ליהדות מתקדמת נ' המשרד לקליטת עלייה ואח'.
בג"ץ 2430/11, עמותת ברית נאמני תורה ועבודה נ' השר לשירותי דת ואח', תק-על (3),
2644.

בג"ץ 6300/93, המכון להכשרת טוענות בית דין נ' השר לענייני דתות, פ"ד מ"ח (4) 441.
דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה ואחרים נ' ענת הופמן ואחרים, ניתן ב-6
באפריל 2003, עמוד 5.

בג"ץ 3358/95, הופמן נ' מנכ"ל משרד ראש הממשלה, פ"ד נ"ד (2).
בג"ץ 145/13, המרכז הרפורמי לדת ומדינה, התנועה ליהדות מתקדמת נ' ראש הממשלה.

דוח ועדת החקירה לעניין הכותל 1931:

Löfgren, Eliel, Barde, Charles and van Kempen, C. J., "Report of the Commission appointed by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, with the Approval of the Council of the League of Nations, to Determine the Rights and Claims of Moslems and Jews in Connection with the Western or Wailing Wall at Jerusalem", London: His Majesty's Stationery Office, 1931: http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/1937_1938_5_YRAppendices.pdf.

שיחת רדיו בין ענת הופמן למיכה עשת, סגן אלוף במילואים, *מה בער*, 11.2.13:
<http://www.ifat.com/VT/Trans.aspx?ID=4813192&CID=9121>

כתבי אמנה 861, *אמנה בין-לאומית בדבר ביעורן של כל הצורות של אפליה גזעית*, 2
בפברואר 1979:

<http://index.justice.gov.il/AntiRacism/Documents/unConvention.pdf>

כנסת ישראל, ועדת הפנים והגנת הסביבה של הכנסת, פרוטוקול מס' 9 ופרוטוקול מס' 5
מישיבת הוועדה לקידום מעמד האישה, 30 באפריל 2013.

סרטים:

קציר, יעל (במאית), מאבקן של נשות הכותל לשוויון ולחופש פולחן בכותל המערבי, MB
יקינתון, 2013.

Lederman, Faye, *Women of the Wall*, VHS, Hohokus, NJ: New Day Films, 1999.

מקורות משניים: ספרים ומאמרים

בר, דורון, *לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת-ישראל*, ירושלים: יד יצחק
בן צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל: אוניברסיטת בן-גוריון, 2007.

ברקוביץ, שמואל, "המעמד של הר הבית והכותל המערבי במשפט הישראלי", בתוך: *ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית*, עורך: יצחק רייטר, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001.

ברזילי, גד, "התרבות הפוליטית והמשפטית בישראל", בתוך: *מגמות בחברה הישראלית*, כרך 2, עורכים: אפרים יער וזאב שביט, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2003.

ברקוביץ, שמואל, *המעמד המשפטי של המקומות הקדושים*, ירושלים: מכון ישראל לחקר ירושלים, 2000.

גורן, דותן, "המאבק בין יהודים לערבים על הכותל המערבי", בתוך: *הכותל המערבי*, עורכים: אלי שילר וגבריאל ברקאי, אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל, ירושלים: אריאל, יולי 2007/תמוז תשס"ז (180-181), עמ' 105-114.

ניב, יעקב, "שכונת המוגרבים שליד הכותל המערבי", בתוך: *הכותל המערבי*, עורכים: אלי שילר וגבריאל ברקאי, אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל, ירושלים: אריאל, יולי 2007/תמוז תשס"ז (180-181), עמ' 114-121.

קמפף, רונית, "החיפוש אחר הבקיעים בחומה: האינטראקציה בין קבוצות מחאה של נשים לבין העיתונות", *פתוח*, 3, 1996, עמ' 4-26.

רבינוביץ, שמואל, *הכותל המערבי הלכות ומנהגים*, ירושלים: הקרן למורשת הכותל המערבי, 2009.

רדאי, פרנסס, "תביעה לשוויון בהגדרת הזהות הדתית: מקרה נשות הכותל", *המשפט*, י"ג, תשס"ט, 10-21.

רוזנבאום, חגית, "עזרת נשים", *אתנחתא*, 566, כ"ז בחשוון תשע"ד, 31.10.2013, עמ' 8: <http://womenforthewall.org/he/wp-content/uploads/2013/11/Besheva.pdf>

רז, שמחה, *רב הכותל: מסכת חייו של הרב מאיר יהודה גץ*, ירושלים: קול מבשר, 2003. רייטר, יצחק, *ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית*, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001.

שילה, מרגלית, "נשים ליד הכותל", בתוך: *הכותל המערבי*, עורכים: אלי שילר וגבריאל ברקאי, אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל. ירושלים: אריאל, יולי 2007/תמוז תשס"ז (180-181), עמ' 55-60.

שקדיאל, לאה, "קבוצת נשות הכותל: פמיניזם רדיקלי כהזמנה לשיח ישראלי חדש?", בתוך: מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, עורכים: יוסי יונה ויהודה גודמן, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2004.

Atran, Scott and Axelrod, Robert, "Reframing Sacred Values", *Negotiation Journal*, 24 July, 2008, pp. 221-246.

Atran, Scott, J. Ginges, Medin Douglas, and Shikaki Khalil, "Sacred Bounds on Rational Resolution of Violent Political Conflict", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 104.18, 2008, pp. 7357-7360.

Bowman, Glen (ed.), "Sharing the Sacra: The Politics and Pragmatics of Intercommunal Relations around Holy Places", *Social Anthropology*, 21/3, August 2013, pp. 423-424.

Charmé, S. L., "The Political Transformation of Gender Traditions at The Western Wall in Jerusalem", *Journal of Feminist Studies in Religion*, 21.1.2005, pp. 5-34.

Chesler, Phyllis, *Women of the Wall: Claiming Sacred Ground at Judaism's Holy Site*, Woodstock: Vt. Jewish Lights, 2003, pp. 362-392.

Eordegian, Marlen, "British and Israeli Maintenance of the Status quo in the Holy Places of Christendom", *International Journal of Middle East Studies*, 35: 2, May 2003, pp. 307-328.

Haberman, Devora Bonna, *Israeli Feminism Liberating Judaism: Blood and Ink*, Lexington Books, 2012, p. 262.

Haberman, Devora Bonna, *Rereading Israel: the .spirit of the matter*, Urim Publications, 2012.

Haberman, Bonna Devora, "Women beyond the Wall: From Text to Praxis", *Journal of Feminist Studies in Religion* 13, no. 1, Spring 1997, pp. 5-34.

Hassner, E. Ron, "To Halve and To Hold: Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility", *Security Studies*, 12/4, Summer 2003, pp. 1-33.

Jobani, Y. & Perez N., "Women of the Wall: A Normative Analysis of the Place of Religion in the Public Sphere", *Oxford Journal of Law and Religion*, 3/3, 2014, pp. 484-505.

Lahav, Pnina, "The Woes of WoW: The Women of the Wall as a Religious Social Movement and as Metaphor", *Boston University School of Law Working Papers No. 13-2*, January 23, 2013, p. 16.

Reiter, Yitzhak, "Contest and Co-habitation in Shared Holy Places: Samuel's Tomb and the Cave of the Patriarchs", in: Breger, Marshall J., Reiter, Yitzhak and Hammer, Leonard, *Holy Places in the Israeli-Palestinian Conflict: Confrontation and Co-existence*, London and New York: Routledge, 2009, pp.158-177.

Reiter, Yitzhak and Seligman, Jon, "1917 to the Present: Al-Haram al-Sharif/ Temple Mount (Har ha-Bayit) and the Western Wall", in: B.Z. Kedar and Oleg Grabar (eds.), *Where Heaven and Earth Meet: Jerusalem's Sacred Esplanade*, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi and Texas University Press, 2009, pp. 231-272.

ידיעות ומאמרים מהעיתונות ומאתרי אינטרנט

אזולאי, מורן ודביר (דובול) נועם, "זנדברג ושפיר התפללו בכותל עם טליתות", *ynet*,
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4355349,00.html> :12.3.2013

אתר נשות הכותל: <http://womenofthewall.org.il/he/odot/%D7%94%D7%99%D7%A1%D7%98%D7%95%D7%A8%D7%99%D7%94/>

אדמקר, יקי ונחמיאס, עמרי, "הממשלה אישרה גרסת פשרה של "חוק הגיור", *וואלה*,
<http://news.walla.co.il/item/2798049> :2.2.2014

אטינגר, יאיר, "פשרת נשות הכותל: הקמת מתחם רפורמי", *הארץ*, 10.4.2013:
<<http://www.haaretz.co.il/news/e47>>

אטינגר, יאיר, "פמיניסטיות דתיות נגד הפשרה בכותל", *הארץ*, 6.3.2014:
<<http://www.haaretz.co.il/news/education/.premium-1.2262092>>

אטינגר, יאיר, "נשות הכותל – עשר נשים עוכבו לחקירה אחרי שהתעטפו בטלית בכותל", *הארץ*, 11.2.2013:
<<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1927573>>

ארד, דפנה, "ברברה סטריינסנד בירושלים: אני מוטרדת מהדרת נשים בישראל",
הארץ, 17.6.2013.

- בנדט, שבתי ואלטמן, יאיר, "הושגה הסכמה: נשות הכותל יוכלו לומר קדיש", *וואלה*,
<http://news.walla.co.il/item/2630594> :5.4.2013
- בנדר, אריק, "הצעת חוק: לחלק את רחבת הכותל שווה בשווה", *מעריב*, 16.9.2013:
<http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/471/765.html>
- גילהר, ארי, "מהומה בכותל המערבי", *nrg*, 10.05.2013 :
<http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/468/904.html>
- דביר (דבול), נועם, "חרדים השחיתו אוטובוסים בשל פרסום נשים", *Ynet*, 20.10.2014
[http://www.ynet.co.il/Ext/Comp/ArticleLayout/CdaArticlePrint
Preview/1,2506,L-4582210,00.html](http://www.ynet.co.il/Ext/Comp/ArticleLayout/CdaArticlePrintPreview/1,2506,L-4582210,00.html)
- דורון, שי, "פשרת בנט: נשות הכותל יתפללו מחוץ לרחבה המרכזית", *nana10*,
<http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1000802> :25.8.2013
- חסון, ניר, "מחריף המאבק בנשות הכותל: מעצרים ואיסורים חדשים", *הארץ*, 19.12.2012:
<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1889044>
- חסון, ניר, "סיבת המעצר: אחזה בספר-תורה והתעטפה בטלית ברחבת הכותל", *הארץ*,
<http://www.haaretz.co.il/misc/1.1290849> :19.11.2009
- חסון, ניר, "שוב: המשטרה מנעה מנשות הכותל להתפלל ברחבה המרכזית", *הארץ*,
<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.2091344> :7.8.2013
- לורי, אביבה, "זה מפריע לכותל", *הארץ*, 16.4.2003 :
www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=382741&forum_id=771>>
- ללא מחבר, "Western Wall Rabbi to Haredi Girls: Avoid Plaza for Women of the Wall Service", *JTA*, 3.10.2013: <<http://www.jta.org/2013/10/03/news-opinion/israel-middle-east/western-wall-rabbi-warns-haredi-girls-not-to-fill-sites-plaza>>
- נחשוני, קובי, "מתפללת בכותל הוציאה ספר-תורה – ונעצרה", *Ynet*, 12.7.2010
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3918430,00.html>
- נחשוני, קובי, "רב הכותל: אף אישה לא תיעצר על אמירת קדיש", *Ynet*, 4.4.2013
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4364165,00.html>
- נחשוני, קובי, "רב הכותל ליועמ"ש: האתר יהפוך לתוהו ובוהו", *Ynet*, 25.4.2013
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4372563,00.html>

- נחשוני, קובי, "רב הכותל: נשות הכותל מובילות למלחמת אחים", *Ynet*, 12.3.2012:
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4355536,00.html>
- נחשוני, קובי ודביר, יוני, "בית המשפט: לא היתה עילה למעצר נשות הכותל", *Ynet*,
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4366920,00.html> :11.4.2013
- נחשוני, קובי, "בג"ץ לא אסר את תפילת נשות הכותל", *Ynet*, 25.4.2013
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4372332,00.html>
- נחשוני, קובי, "לראשונה: נשים קראו בתורה ברחבת הכותל", *Ynet*, 24.10.2014
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4583735,00.html>
- סלע, נטע, "האם הכותל בידינו?", *זמן ירושלים*, 4.12.2009
 <<http://www.nrg.co.il/online/54/ART1/976/601.html>>
- שיימן, צבי, "בג"ץ מותח ביקורת על הליך בחירת רבני הערים בישראל", *חדשות סרוגים*,
<http://www.srugim.co.il/38414-> :22.11.2012
- שיימן, צבי, "רב הכותל: לכבות את אש המחלוקת שאחזה בכותל המערבי", *סרוגים*,
 12.5.2013
- שלזינגר, אלי וקוריץ, יואל, "גרפיטי נגד נשות הכותל: תג תורה, הכותל אינו הפקר", *בחדרי*
http://www.bhol.co.il/article_old.aspx?id=54663 :20.5.2013 , *חדדים*
- קוריץ, יואל, "נשות הכותל: פשקוויל מעודד פגיעה בנו", *בחדרי חדדים*, 10.3.2013
<http://www.bhol.co.il/article.aspx?id=51945>
- Chesler, Phyllis, "Drawn to Holiness: Women of the Wall Speak to the President of the Jewish Federations of North America", *The Times of Israel*, November 7, 2013: <http://www.phyllis-chesler.com/1189/drawn-to-holiness-women-of-the-wall-speak-to>
- Chesler, Phyllis, "The Unwavering Dream of Women of the Wall",
<http://www.phyllis-chesler.com/1165/the-unwavering-dream-of-women-of-the-wall>
- Eiser, Jane, "Sharansky To Propose Egalitarian Section at the Kotel", *Forward.com*, 10.4.2013: <http://forward.com/articles/174503/sharansky-to-propose-egalitarian-section-at-the-ko/>
- Raphael, Aharen, *A Gadfly on the Wall*, September, 4th, 2013:
<http://www.timesofisrael.com/a-gadfly-on-the-wall>

over the site and to the government of Israel, as well as the evolution of the conflict in the public and legal arenas. Next I will analyze the strategies of both sides, identifying the reasons for the Women of the Wall's success and examining its implications. Finally I will propose alternatives for resolution of the conflict in a manner that grants proper representation at the Western Wall to the Women of the Wall as well as non-orthodox branches of Judaism.

refugees).¹⁴ I have a different view. From my studies on arrangements at the Cave of the Patriarchs / Al-Haram Al-Ibrahimi and the Prophet Samuel's Tomb / Nabi Samuel, I have concluded that when a strong ruling power imposes and enforces amendments to the status quo and these are implemented over time in combination with dialogue and coordination, the change will naturally become a reality.¹⁵ The situation can revert to the way it was previously only after the local sovereign power is replaced through military conquest or political arrangement (and in cases not situated within occupied territory, collapse of the majority's hegemony can lead to a change in the status quo). Glen Bowman, too, found instances of inter-religious co-existence in holy places shared by more than one religious group.¹⁶

This essay aims to analyze the struggle of the Women of the Wall and its implications, and to address two questions:

1. How and why did a small group of women succeed where stronger and more powerful forces had been unable to break the hegemonic, orthodox, masculine and conservative status quo, and how and why did they manage to advance a pluralistic-religious, gendered agenda in the face of a strong orthodox establishment whose hegemony had government backing?
2. What are the implications of these achievements for arrangements at the Western Wall and other disputed holy places?

This essay is based on interviews with the key political players involved in the conflict and on analysis of documents and publications. It offers an answer to these questions and examines the legal and public implications of the achievements of the Women of the Wall. Towards the end I will present alternatives that could resolve the conflict and transform the Western Wall into a site for all Jews.

I will begin by discussing the status quo at the Western Wall before and after 1967. I will then address the dispute regarding existing and new "local custom" and describe the challenge that the Women of the Wall posed to those with hegemony

¹⁴ Scott Atran, Jeremy Ginges, Douglas Medin, and Khalil Shikak, "Sacred Bounds on Rational Resolution of Violent Political Conflict," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104, no. 18 (2007): 7357-7360.

¹⁵ Reiter, "Contest and Co-habitation in Shared Holy Places," pp. 158-177.

¹⁶ Bowman, *Sharing the Sacra*, pp. 423-424.

rights could lead to additional demands, such as mixed prayer services (with men and women) at the Western Wall.¹⁰

The conventional approach in the research literature on holy places that are shared by more than one religious group holds that holy places are indivisible, and that as they are “protected values,” the rights to these places cannot be reassigned without provoking violent conflict. In Ron Hassner’s view, the existence of arrangements based on divisibility at the Prophet Samuel’s Tomb and the Cave of the Patriarchs is irrelevant because these arrangements were imposed from above. In an earlier essay I disputed this view and argued that implementation of these arrangements, despite their enforcement by a military-administrative government, eventually creates a new reality that becomes acceptable to both sides.¹¹

At the religious level, according to Hassner, supreme spiritual power is enhanced at holy places and, therefore, the community’s obligation to protect their sanctity is greater. In his view this obligation prevents compromise over local custom and creates resistance to compromise on matters of control and sovereignty.¹² He emphasizes that a holy place has no alternatives, and that there is no room for compromise in disputes over holy places that embody religious ideals, tradition, and affinity with the divine presence and supernatural values. At the same time, maintenance of the status quo perpetuates the conflict between disputing groups, with no satisfactory solution in sight and with the potential for each group to renew the struggle.¹³ Scott Atran et al. argue that holy places are perceived as a “protected value” that cannot be the subject of trade or compromise other than in the context of mutual exchange involving two protected values (such as the Temple Mount / Al-Haram Al-Sharif in exchange for the return of Palestinian

¹⁰ Stuart Charmé, “The Political Transformation of Gender Traditions at the Western Wall in Jerusalem,” *Journal of Feminist Studies in Religion* 21, no. 1 (2005): 6, 26.

¹¹ Ron E. Hassner, “To Halve and to Hold: Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility,” *Security Studies* 12, no. 4 (2003): 1-33. Yitzhak Reiter, “Contest and Co-habitation in Shared Holy Places: Samuel’s Tomb and the Cave of the Patriarchs,” in *Holy Places in the Israeli-Palestinian Conflict: Confrontation and Co-existence*, ed. Marshall J. Breger, Yitzhak Reiter, and Leonard Hammer (London and New York: Routledge, 2009), pp. 158-177. See also Glen Bowman, ed., *Sharing the Sacra: The Politics and Pragmatics of Intercommunal Relations around Holy Places* (New York and Oxford: Berghahn Books, 2012).

¹² Hassner, “To Halve and to Hold,” p. 8.

¹³ Scott Atran and Robert Axelrod, “Reframing Sacred Values,” *Negotiation Journal* 24, no. 3 (2008): 221-246.

established by the Women of the Wall, will influence status quo arrangements in other disputed sites, and foremost among them the Temple Mount (Al-Haram Al-Sharif). In my view, the legal and political achievements of the Women of the Wall cast doubt on the principle of status quo as applied in places that are holy to different religions, and not just to one religion, making this principle more flexible and vulnerable in the context of a contemporary Western, democratic, and multi-cultural society.

The April 2013 court decision did not put an end to the conflict. Indeed, it might mark the start of a new conflict. The government of Israel is seeking to promote a solution that might render the success achieved by the Women of the Wall null and void: extending the prayer plaza up to the section of archaeological park that lies beyond Mughrabi Gate (known as Robinson's Arch)⁹ and creating two Western Walls of supposedly equal status. There is concern, however, that in practice the historic Western Wall plaza, which is subject to orthodox control, would be considered the authentic, historical holy place, while the public status of the new prayer plaza to be inaugurated near Robinson's Arch would become the focus of a social struggle. This concern highlights the need for additional alternatives, beyond those proposed by the government, and I present such alternatives at the end of the essay.

Stuart Charmé sees a similarity in approach between the Arab-Palestinian stance that opposed granting more extensive rights of worship to Jews at the Western Wall during the 1920s, on the one hand, and the conservative orthodox opposition in Israel to the worship practices of the Women of the Wall, on the other. In both cases there is concern about losing control to a different group. In the case of Women of the Wall, the orthodox are concerned that recognition of the group's

⁹ "Robinson's Arch" – one of main entrances to the Temple Mount from the west – was a stairway atop a massive arch, which served as a junction of sorts between the street level and the Temple Mount plaza. The meeting point between the arch and the Western Wall protruded above the ground but was identified as part of the arch only in 1838, by the American researcher Edward Robinson, after whom the arch was subsequently named. Relying on Robinson's identification of the arch, Charles Warren deduced where the opposing base of the arch should be by calculating the curvature of the protruding section near the Western Wall. He excavated vertically and indeed reached the spot. It was then discovered that at the base of the arch there stood four stores, which formed part of the market that had once existed along this road. Ronny Reich and Yaakov Billig exposed these stores, which are now part of the paved roadway. See "Robinson's Arch," *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Robinson%27s_Arch.

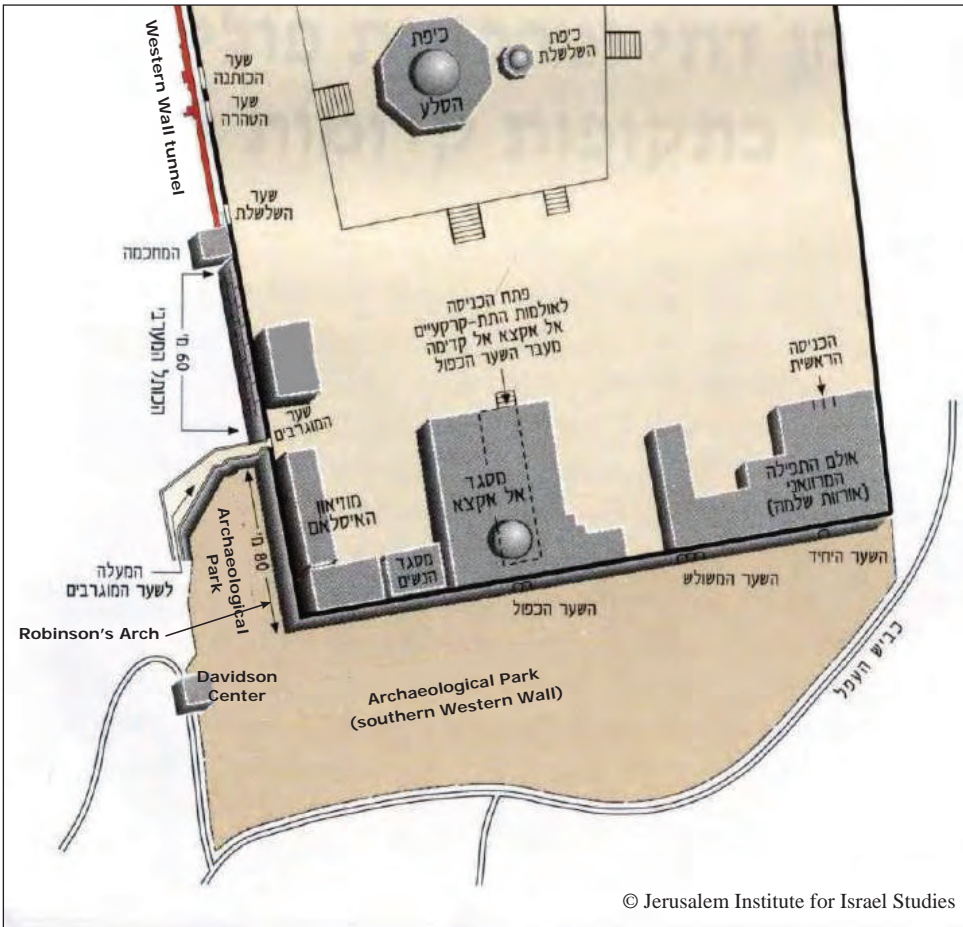


Diagram 1: The Archaeological Park in Jerusalem

After the government of Israel had succeeded in establishing a new status quo at the Western Wall, along came the Women of the Wall and once again shattered the prevailing status quo, not because of a conflict between religions or nationalities this time but, rather, a conflict between Jews based on demands for gender and denominational equality with respect to religious ritual and women's rights in religion and society. We now face a legal, social, and political precedent of paramount importance, whose implications have yet to be fully evaluated. It is not inconceivable that this precedent, recognizing the new local custom

for disputed Christian holy places in Jerusalem and Bethlehem) or “local custom” – was a “sacred” arrangement that, if strictly maintained, prevents conflicts.⁷ For this reason the courts and authorities made sure to preserve the situation as it was and refused to deviate for the sake of groups facing discrimination. These status quo arrangements perpetuate longstanding power relations and preserve the hegemony of a single religious group. By their very nature they impose a discriminatory system that works against minority groups in holy places that, by law, are open to all (in contrast to the synagogue of a specific community) and are sanctified in the eyes of various religious communities. For example, Muslim hegemony at the Temple Mount and Western Wall, preventing Jews from praying there publicly (or even visiting during the years 1948-1967), constituted discrimination against Jews. It is no coincidence that the State of Israel broke the British and Ottoman status quo on all matters related to the Western Wall, transferred ownership and control to Jewish hands, and permitted non-Muslims access to the Temple Mount (without exercising their right to pray there) in order to redress earlier discrimination and somewhat compensate the Jews for centuries of discrimination under foreign rule. The government even expanded the site at the expense of a Muslim neighborhood – the Mughrabi Quarter – which was cleared of its Muslim residents and demolished in order to create an open plaza several times larger than the narrow passage that had existed at the base of the Wall until 1967. At the southern end of the Wall the government permitted archaeological excavations and the opening of an archaeological park that includes a Herodian-era street adjacent to the Wall, which is lined with stones that the Romans cast aside when they destroyed the Second Temple (at least according to the archaeological viewpoint endorsed by the leading narrative).⁸ After June 1967 the government of Israel decided to enclose the prayer area within the historic plaza of the Wall and declare the area south of Mughrabi Gate an archaeological park.

⁷ Regarding the principle of status quo, see Shmuel Berkovitz, *The Legal Status of Holy Places in Jerusalem* (Jerusalem: Jerusalem Institute for Israel Studies, 1997) [Hebrew]. See also Yitzhak Reiter, *Sovereignty of God and Man: Sanctity and Political Centrality on the Temple Mount* (Jerusalem: Jerusalem Institute for Israel Studies, 2001) [Hebrew]; Marlen Eordegian, “British and Israeli Maintenance of the Status quo in the Holy Places of Christendom,” *International Journal of Middle East Studies* 35, no. 2 (2003): 307-328.

⁸ Regarding the various points of view, see the following description of new findings by Prof. Shimon Gibson: Nir Hasson, “Archaeologist: Western Wall Stones Result of Earthquake, Not Roman Demolition,” *Haaretz*, 4 January 2015, <http://www.haaretz.com/israel-news/.premium-1.635160>.

Given the fierce dichotomy between these two approaches and the beliefs underpinning them, the achievements gained by the Women of the Wall are quite striking. A small group comprising just a few dozen women has succeeded where two major Jewish movements – Reform and Conservative (*masorti*) – have failed.

The Women of the Wall scored two significant political successes that surpass even their legal success: First, they managed to enlist the support of American Jewry. Second, they united the Reform and Conservative movements with their own for the sake of negotiations with the government of Israel in order to secure equal status with the orthodox at the Western Wall. Yet there was a catch: the impressive achievements of the Women of the Wall demanded a difficult concession. They had to “align themselves” with the Reform and Conservative approaches, thus sacrificing their own revolutionary goal – namely, egalitarian worship within the women’s section of the historic Wall, the stronghold of orthodox Judaism – and they had to agree to contain their prayer services in a specially dedicated adjacent area south of the historic Wall, near Robinson’s Arch. As such, they would be forsaking their aim of changing the prayer practices of the orthodox. For indeed, their primary goal had been to revolutionize the status of religious women, and to do so deliberately at the “Holy of Holies” for orthodox Jews, whereas the Reform and Conservative movements were mainly interested in having the state recognize them as valid branches of Judaism in every sense, with equal status to that of the orthodox.

As of the time of this writing (late 2015), it is safe to say that the Women of the Wall were the pioneers who inspired American Jewry to put pressure on the government of Israel in support of non-orthodox branches of Judaism. Yet the instant they achieved success, these women were compelled to sacrifice the primary and essential justification for their very existence: prayer services within the women’s section of the historic Western Wall, and influence on the worldview of other orthodox women who pray there.

The success of the Women of the Wall set a precedent that made it possible to break the status quo at a holy place in favor of a minority group that faced discrimination and in the name of the civil-legal norm of freedom of access to holy places and freedom of worship therein. Until recently it was accepted that the existing situation – termed “status quo” (per the nineteenth-century Ottoman arrangement

nullify the import of Judge Sobel's decision, but it is doubtful that they could secure the support of non-religious parties.⁵

The stubborn struggle conducted by the Women of the Wall was a key consideration in the decision by Jewish Agency Chairman Natan Sharansky to propose the outline of a solution to this dispute. Sharansky, who was assigned by Prime Minister Binyamin Netanyahu in early 2014 to find a solution to the intra-Jewish controversy regarding the Western Wall, including the demands of non-orthodox Jews, announced during the same month in which Judge Sobel's decision was issued that he had reached an agreement in principle. This agreement, if implemented as formulated, would radically reorder the prayer service arrangements at the Western Wall. A third prayer area would be established at the base of the Western Wall, one of an egalitarian character, equal in size and status to the historical prayer area that is controlled today by the orthodox. The Western Wall compound would have one entrance, through which all visitors would pass, and non-orthodox movements would be incorporated into the administrative body overseeing the pluralistic and state-associated sections of the Western Wall.

The religious and orthodox, whose word is decisive on matters relating to the Western Wall, as on all Jewish religious institutions in Israel, view the activities of the Women of the Wall as practically akin to the placement of graven images in the Temple. These women's form of religious ritual is, according to the orthodox view, sacrilegious. At a joint meeting of the Knesset Internal Affairs and Environment Committee and the Committee on the Status of Women and Gender Equality, which took place on April 30, 2013, Knesset Member Moshe Gafni of the party Degel HaTorah ("Banner of the Torah") stated, "When I see a woman come to the Wall, place *tefilin*, and wear a *tallit* – it strikes at my heart.... This is to be seen as sacrilege, as an act of the utmost severity." Knesset Member Menachem Eliezer echoed his words: "Falsifying Judaism is worse than negating Judaism." A few weeks previously, a *pashkvil* (wall poster issued by religious authority or source) was posted throughout Jerusalem calling on the public to come and save the Western Wall, which had been "trampled and defiled by women known as the 'Women of the Wall,' who seek to desecrate the Wall."⁶

⁵ In an interview with Anat Hoffman on November 4, 2014, she speculated that this was indeed possible, given that it was Justice Minister Tzipi Livni who had prevented such legislation.

⁶ Yoel Koritz, "Women of the Wall: Posters Encourage Harm to Us," *Bhadrey Haredim*, 11 March 2013, http://www.bholworld.com/Article_EN.aspx?id=52030.

advertisements on Jerusalem buses, calling on the public to hold bat mitzvah ceremonies under its auspices.³ Buses bearing these advertisements were defaced when they passed through the ultra-orthodox neighborhood of Mea She'arim, but this vandalism actually played into the hands of the Women of the Wall because it drew media attention and exposed the group's struggle to the general public.

Judge Sobel's decision was another blow to the hegemony of the orthodox (and ultra-orthodox or *haredi*) religious establishment in Israel.⁴ At the same time, the political power of the orthodox, and particularly the ultra-orthodox parties, has not diminished but, rather, increased (at least until the split within the political party Shas). In theory, they have the potential to introduce legislation that would

³ Noam (Dabul) Dvir, "Haredim Vandalize Buses Featuring Women on Campaign Ads," *Ynet*, 20 October 2014, <http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4582248,00.html>.

⁴ Gad Barzilai, "Political and Legal Culture in Israel," in *Trends in Israeli Society*, vol. 2, ed. Ephraim Yaar and Zeev Shavit (Tel Aviv: Open University, 2003), p. 68 [Hebrew]. See also Shakdiel v. Minister of Religious Affairs, H CJ 153/87, *Piskei Din*, vol. 42 (2) 221 (1988), and Poraz v. Mayor of Tel Aviv-Jaffa, H CJ 953/87, *Piskei Din*, vol. 42 (2) 309 (1988) [Hebrew]. Another challenge to orthodox hegemony was the 2009 High Court of Justice decision that the state should allocate funds to non-orthodox institutes for religious conversion on an egalitarian basis. No less important is the fact that individuals who have undergone a non-orthodox conversion may also register as Jews in the population registry; see Protocol No. 9, Committee for Immigration, Absorption and Diaspora Affairs, Knesset 18, Jerusalem, 1 June 2009 [Hebrew]. See also the petition submitted by the organization Brit Ne'emanei Torah ve-Avodah (Covenant of Torah and Labor Loyalists) regarding the appointment of rabbis to religious councils and objecting to the selection process for municipal rabbis. The High Court of Justice criticized the process, labelling it a "complicated and clumsy political process" that undermines proper administrative guidelines. The organization claimed that the orthodox branch of Judaism exploits its political power to intervene in elections for municipal rabbis, a process that should be conducted democratically and placed solely in the hands of city residents. *Movement for Progressive Judaism v. Ministry of Absorption et al.*, H CJ 11585/05 [Hebrew]. See also Zvi Scheiman, "H CJ Criticizes Process of Elections for Municipal Rabbis," *Srugim* (online news for the religious community, www.srugim.co.il), 22 November 2012 [Hebrew]; *Brit Ne'emanei Torah ve-Avodah v. Minister of Religious Affairs*, H CJ 2430/11. Another example is the conversion law proposed by Knesset Member Elazar Stern, which would extend the authority to grant a conversion – now the purview of orthodox courts – to various municipal rabbis, thereby easing the conversion process; thus, rabbinical courts would be established throughout the country and any convert could choose where to undergo the process. In effect this would mean erosion of the decision-making power of rabbinical courts on matters of conversion. In November 2014 a compromise was proposed with respect to the law – that only the Chief Rabbinate have authority to approve conversions. See Yaki Adamker and Omri Nahmias, "The Government Approved a Compromise Version of the 'Conversion Law'," *Walla News*, 2 November 2014, <http://news.walla.co.il/item/2798049> [Hebrew]. Moreover, in 1995 a family court was established on the basis of the 1995 Family Court Law, in order to address family disputes such as divorce, adoption, visitation, and the like. See 1995 Family Court Law, at http://www.nevo.co.il/law_html/Law01/072_009.htm [Hebrew].



Image 1: October 13, 2014 – Women of the Wall launch a campaign using advertisements on buses throughout Jerusalem, the first campaign of its type, encouraging girls to celebrate their bat mitzvah at the Western Wall
 (Photo: Women of the Wall and Flash 90 / Miriam Alster)



Image 2: “Mom, I also want to celebrate [my] bat mitzvah with the Women of the Wall.” (Photo: Women of the Wall and Flash 90 / Miriam Alster)

Introduction

April 24, 2013, marks a historical turning point for the Western Wall. On that day a group of religiously observant activist, feminist women – the “Women of the Wall” – succeeded in breaking the ceremonial status quo at the Western Wall, the holiest site for Jews throughout the world. Jerusalem District Court Judge Moshe Sobel issued a decision that interpreted the earlier Supreme Court ruling on the “Women of the Wall” as recognizing their fundamental right to hold their customary prayer services in the women’s section of the Western Wall prayer area.¹ This marked a dramatic shift: recognizing the right of the Women of the Wall to conduct a religious ceremony at the holiest Jewish site, in a manner to which most of the worshippers there strongly object – prayer and songs of praise by women on the first of the month (Rosh Hodesh) and reading from the Torah while wrapped in a colorful prayer shawl (*tallit*) and prayer phylacteries (*tefillin*). The court (with the exception of its vice-president, Judge Menachem Elon²) was convinced that the practices of the Women of the Wall do not contradict Jewish law, and in effect it opened the door to ceremonial pluralism at the Wall, which in turn is open to all. At the time the Women of the Wall had already identified the next stage in their feminist, intra-religious struggle: religious, egalitarian bat mitzvah ceremonies at the Western Wall, including calling girls up to the Torah. Towards this end, in October 2014 the group launched a publicity campaign using

¹ State of Israel v. Ras et al., (interpreting High Court of Justice (HCJ) decision 257/89, Hoffman v. the Custodian of the Western Wall, *Piskei Din* [Court Decisions], vol. 48 (1994) 265 (2)), Appeal by the State of Israel 23834-04-13, available in English at: http://womenofthewall.org.il/wp-content/uploads/2012/06/Final-File_Women-of-the-Wall-Ruling_April-25-2013-2.pdf.

² Supreme Court Vice-President Menachem Elon (a professor of Jewish Law and a religiously observant Jew who maintained an orthodox lifestyle) described his position on the issue of women worshipping at the Western Wall as follows: “Women are required to pray, but they are not required to pray in public. Women are released from obeying [affirmative] commandments of “do” based on time, that is, commandments whose execution depends on fixed points in time. Anyone released from “do” commandments based on time cannot be counted among the ten [individuals] required to make a *minyan* [minimal quorum for communal prayer].... A prayer service composed of women and conducted completely by women, as is customary among men, contradicts Halacha [Jewish law].... Women are released from wearing the *tsitsit* [obligatory tassels on clothing] and wrapping themselves in a *tallit* [prayer shawl] because this commandment numbers among the “do” commandments based on time, as the obligation is time-bound, but they are permitted to follow this commandment.” HCJ 257/89, Hoffman v. the Custodian of the Western Wall, *Piskei Din*, vol. 48 (1994) 265 (2) [Hebrew].

The JIIS Series no. 450

**Feminism in the Temple: The Struggle of the Women of the Wall
to Change the Status Quo**

Dispute Analysis and Options for New Practice Arrangements
at the Western Wall

Yitzhak Reiter

© 2016, The Jerusalem Institute for Israel Studies
The Hay Elyachar House
20 Radak St. 9218604 Jerusalem

<http://www.jiis.org>
<http://www.jiis.org.il>
E-mail: machon@jiis.org.il

The Jerusalem Institute for Israel Studies

**Feminism in the Temple:
The Struggle of the Women of the Wall
to Change the Status Quo**

Dispute Analysis and Options for New Practice Arrangements
at the Western Wall

Yitzhak Reiter

2016